

BALÁZS GÁBOR

Bibliothèque du Saulchoir, Paris

Aetas 38. évf. 2023. 3. szám, 121–178.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2023.3.121-178

www.aetas.hu

A „*sans-culotte*” mint akarat és képzet

Aligha van könnyedebb kézzel használt politikai kategória (mind a történeti diskurzusban, mind a közbeszédben), mint a „*sans-culotte*”, és ahogy az ilyen „köztudomású” definícióval bíró fogalmakkal történni szokott: igen nagy bajban lenne a használója, ha valódi, pontos definíciót kellene adnia a forradalom e közismert alakjáról.

A historiográfia ismerői jól tudják, hogy a francia forradalom „népi történetének” felfedezése paradox módon a nép legnagyobb kárhóztatóitól indult: Hippolyte Taine (akinek már a párizsi kommun „tapasztalata” keveredik a forradalommal, így lesz a nép „részeg ember” vagy *singe lubrique et méchant*, „késővár, gonosz majom”), Gustave Le Bon vagy Augustin Cochin vette szemügyre először az elitek történetében a népet, leginkább mint a vérszomjas csőcselék mindenre kész csapatait, a *jacquerie*-k és a középkori, kora újkori városi mozgalmak közvetlen örököseit. Ezzel elsősorban a nagy Jules Michelet állt szemben a nép idealizált alakjával (amivel még az olyan nagy romantikus történészek, mint Edgar Quinet vagy Alphonse de Lamartine sem értettek egyet minden tekintetben). Ebben a historiában Jean Jaurès híres forradalom-története jelentette a nagy fordulatot, ahol a nép nem a felvilágosodás elvei által elkábított *populace* (csőcselék) volt többé, de nem is egy idea, hanem társadalmi osztály; a konkrét, kézen fogható nép szociális összetételének, kollektív mítoszainak, elveinek, céljainak megismerése révén kívánta a szocialista történész-politikus kiszakítani a népet a reakciós jobboldal kezéből, beilleszteni a forradalom történetébe, és ezáltal alig tagadhatóan történelmi ambíciót adni a munkásosztály számára az eljövendő harcokhoz. Jaurès másik nagy hozzájárulása is alapvető szűkebb témánk szempontjából: ő tette először nyilvánvalóvá, hogy – szemben a 19. századi nagy liberális történészekkel (François Guizot, François-Auguste Mignet, Adolphe Thiers) – a forradalom nemcsak a burzsoázia sikeres küzdelme volt az arisztokráciával és az abszolutizmussal, hanem egy széles, mély, döntő jellegzetességekkel bíró népi mozgalom is.¹

A francia forradalom historiográfiájának nagy közhelye, hogy a történetírás a lehető legszorosabb szálakkal kötődött a politikai küzdelmekhez. Nem volt ez másképpen a múlt század harmincas éveiben sem, amikor a korabeli Népfront-politika történeti lecsapódásaként egyesült egymással a korabeli két forradalom-kutató intézet, az Alphonse Aulard-féle republikánus és az Albert Mathiez-féle „neorobespierriánus” kutatócsoport.² Ezzel jött létre a forradalom szociális vagy (későbbi kifejezéssel) „klasszikus” olvasata, elsősorban Georges Lefebvre vezetésével (akinek személye révén az *Annales* első korszakának episztemológiai forradalma is komoly hatást gyakorolt az iskolára). Magának Lefebvre-nek a „forradalmi tö-

¹ Taine: *Les origines*, 432.; Lamartine: *A girondiak*, i. m.; Le Bon: *La Révolution française*, i. m.; Cochin: *La Machine révolutionnaire*, i. m.; Quinet: *La Révolution*, i. m.; Guizot: *Considérations*, i. m.; Jaurès: *Histoire socialiste*, i. m.; Mignet: *Histoire de la Révolution*, i. m.; Thiers: *Histoire de la Révolution*, i. m.

² Betrouné–Hartig: *Penser l'histoire*, i. m.

megről” szóló klasszikus munkái is említést érdemelnek ebben a rövid bevezetőben, hiszen ezekben váltotta fel a forradalmi tömeg kollektív mentalitásának leírásában a pszichológiát a történelem: a magyarázatokban a szociális helyzet és a politikai szituáció került előtérbe, nem a „tömegpszichózis” (mint közismerten, „tudományos” formában Taine-nél vagy Le Bonnál).³ A népi mozgalom kutatása másik nagy korai klasszikusa természetesen Mathiez, aki nemcsak először írta le a népi mozgalom szerepét a forradalomban, hanem ennek a mozgalomnak a céljait résztvevői szociális helyzetéhez is kötötte.⁴ Klasszikus, máig élvezettel forgatható könyvében azonban a népi mozgalomnak csak a „kvantitatív” leírásával találkozunk, azaz a mozgalom és a forradalom eseményeinek kapcsolatával, de magának a mozgalomnak a „kvalitatív” felvázolásával nem.

Érdekes, hogy a francia forradalom historiográfiájának legélesebb konfliktusa valójában alig érintette a „*sans-culotte*-problémát”: François Furet teljesen átvette az Albert Soboul-féle olvasatból a *sans-culotte*-ok társadalmi leírását,⁵ persze azzal a megkötéssel, hogy a jelenséget valójában nem társadalmi jellemzők magyarázzák, hanem az ideológia és a politikai reprezentáció mindent domináló szuverenitása (a „szemantikai despotizmus”), amely éppen a *sans-culotte* alakjában ölt testet. Mivel minden társadalmi magyarázattól megfosztattak a szereplők és az események, logikusan jutunk el a rousseau-i reminiscenciáig, a mítoszokig, a 19. századot idéző, *deus ex machina* pszichologizálásig vagy éppen a „mentalitás” fogalmáig. Ez a mentalitás ebben az olvasatban csupán a múlt (főleg a párizsi Liga-mozgalom⁶) újjáéledése, új millenarizmus, a szegények revansa, a világ szerencsétlenjei tudatalattijának felszínre törése, legtöbbször vad, korlátok közé nem szorítható ősi erőszak. A népi mozgalom (a sok „*Jacques Bonhomme* Párizsban”) eszerint mélyen tradicionális, az újdonság az elitek oldalán van a forradalomban: azaz az igazi forradalom az elitek forradalma.

Egyrésztől igen komoly elfogultság kell hozzá, hogy a forradalom népmozgalmában, a *sans-culotte* alakjában csak az ősit, a tradicionálist lássuk meg. Valójában lehetetlen nem észrevenni a *sans-culotte* beszédmódban a Felvilágosodás és a „burzsoá forradalom” hatását, nyelvét és szellemét (szép szimbóluma a klasszicizáló elitkultúra leszivárgásának a nép közé maga a frígiai sapka, a „*sans-culotte*” egyik szimbóluma), a modern politikai közvélemény születését. De ha csak a mozgalom kétségtelen erőszakosságára vetünk egy pillantást, itt is hasonló megállapításra juthatunk: ennek a tradíciónak (a hagyományos népi erőszaknak) a forradalom egyszerre csúcspontja – és a teljes szakítás is azzal. A spontán népi erőszaktól eljutunk a szekciók forradalmi bizottságaihoz, a népi felkeléseknek nem csupán nagyon is komolyan veendő demokratikus legitimációja létezik immár, hanem valódi szervezete, többé-kevésbé központi irányítása és így tovább. Nagyon távol van már ez a Liga-mozgalom spontán népi erőszakától, de a forradalom első szakaszának „tömegmozgalmaitól” is.

³ Lefebvre: *La Grande Peur*, i. m.; Lefebvre: *Quatre-vingt-neuf*, i. m.; Le Bon: *La Révolution française*, 49–51.

⁴ Mathiez: *La vie chère*, i. m.

⁵ Vö. a történészháború csúcs- vagy inkább mélypontján, a bicentenáriumi idején megjelent két rivális *Dictionnaire* egymáshoz igen hasonlatos „*sans-culotte*”-szócikkével (ez igen ritka eset egyébként): a Soboul-féle kiadvány inkább a szociális tényezőkre teszi a hangsúlyt, a François Furet és Mona Ozouf szerkesztette szótár pedig a politikára (és persze megjegyzi, hogy szó sem volt a népi mozgalom demokráciájáról, inkább egy „ideologizált, forradalmi demokráciáról” beszélhetünk). Vö: Furet–Ozouf: *Dictionnaire critique*, 425–435.; Soboul: *Dictionnaire historique*, 957–962.

⁶ A Szent Liga a 16. század végén, a vallásháborúk korában létrejött nemesi és népi katolikus mozgalom volt a protestánsok ellen; különösen Párizsban volt erős, ahol széles népi tömegek is álltak mögötte.

De szélesebb értelemben is alapvető történelmi konszenzus áll fenn abban a kérdésben, hogy a Forradalmat megelőző három évtized alapvető változást hozott a francia társadalom kollektív értékeiben (vallás, családi struktúra, emberek közti viszony, szociabilitás, ünnepek, a *révolution vestimentaire* [az öltözködés forradalma], [Daniel Roche], a talán első modern párizsi bábészskodó, Louis-Sébastien Mercier által némi szomorúsággal leírt *confusion des rangs* [a társadalmi rangok feloldódásában]), de az egyéni értékrendben is (szerelem, párkapcsolat, gyermekhez, a halálhoz való viszony, az elitek olvasmányai)... Valahol 1750 és 1780 között történt a nagy fordulat (*le grand basculement*, Pierre Chaunu), a klasszikus kor destruktuurálódása – ebben voltak krízisek, de a forradalom maga aligha csak egy ezek közül.⁷

Másrésről a (Michel Vovelle találó *bon mot*-jával) *tout social* történetírást felváltó *tout politique* historiográfiái irányzat bő egy évtized alatt zsákcáának bizonyult: Nyilvánvaló, hogy nem érthető meg a forradalom története tisztán eszme- vagy mentalitástörténetből, pszichológiai alakzatokból, szemantikából és így tovább (ha a politikában semminek sincsen társadalmi magyarázata, akkor a politikai beszédnek nincs jelentése, sem értelme: a revizionista iskola dogmatikusnak és kiúttalannak bizonyult rövid tündöklése után). Különösen ez a helyzet szűkebb témánk szempontjából: a *sans-culotte* jelenségben és a forradalom talán legfontosabb alapkérdésében, a különböző politikai csoportok és a nép közti kapcsolatban a *question sociale*, azaz a szociális kérdés alapvető jelentőséggel bír.⁸ A politikai hegemoniáért való küzdelem, amely szükséges volt az ellenfelek legyőzéséhez és a hatékony kormányzáshoz, nemcsak retorikai hadművelet és verbális tűzijáték, hanem valódi fogékonyság arra, hogy a népi követelésekre megfelelő választ találjanak – ezek között a követelések között pedig a szociális kérdés kulcsszerepet töltött be. A nagy küzdelem a „forradalmi konszenzussért” éppen Párizsban zajlott, ahol a politikai, szociális és gazdasági harc igen bonyolultan keveredett egymással: ezek kibogozása nélkül nem érthető meg a forradalom egyik legfontosabb epizódja és főszereplője, a *sans-culotte*.

Az artisan, azaz a sans-culotte

Ezt a munkát Albert Soboul végezte el, akinek két alapkönyve vezette be a *sans-culotte* kategóriát a historiográfiába;⁹ meglehetősen pontos definícióval látta el, és pontosan meghatározta a helyét a forradalom esemény- és társadalomtörténetében.

Ez a leírás olyannyira klasszikussá vált, hogy magunk is meg fogunk elégedni legfontosabb tételeinek az összefoglalásával. Soboul a *sans-culotte*-jelenség meghatározásában elsősorban és mindenekelőtt a *sans-culotte*-ok önmagukról alkotott képét vette alapul, legfontosabb forrásai maguk a *sans-culotte* szervezetek (szekciók, klubok, társaságok) által kiadott dokumentumok.¹⁰ Így a Soboul-féle leírás nemigen különbözik például a *Le Père Duchesne*

⁷ Chaunu–Foisil–Noirfontaine: *Le basculement religieux*, i. m.; Roche: *La culture des apparences*, i. m.

⁸ Már Hannah Arendt felfigyelt arra, hogy a történelemben először vált a szociális kérdés a forradalom *par excellence* problémájává, ez okozza azt is (amit mély szomorúsággal vett szemügyre), hogy a francia forradalomból lett világtörténelem, az amerikaiból pedig csupán helyi érdekesség. Vö. Arendt: *On Revolution*, i. m.

⁹ Itt főleg Soboul teoretikusabb könyvére gondolhatunk: Soboul: *Les sans-culottes parisiens*, i. m. A Soboul által felrajzolt koncepció alapján a történetet Kåre D. Tønnesson munkája tette teljessé. Vö. Tønnesson: *La défaite des sans-culottes*, i. m. Maguk a népi felkelések természetrajzának klasszikusa: Rudé: *La foule dans la Révolution française*, i. m.

¹⁰ A párizsi kommun „alatti”, a Városházát sújtó tűzben megsemmisült az összes adminisztratív dokumentum, az adóösszeírások, a városi levéltár (ez komoly gondot okoz a város története más

című hébertista lap 1793-as leírásától: „...*sans-culotte*-nak nevezzük a legnagyobb létszámú, legszegényebb osztályból kikerült embereket”, „a bátor *sans-culotte* az, aki napról napra él saját keze munkájából, aki esténként megjelenik szekciójában, hogy teljes erejével támogassa azokat a javaslatokat, amelyeket jónak lát”.¹¹

Ez a réteg az ország más városaiban is jelen volt, de mégiscsak Párizs volt az egyedüli, ahol minden elem rendelkezésre állt társadalmi-politikai színrelépésükhöz (elsősorban a közhatalom központi szerveinek a közelségére gondolhatunk, melyekre gyakran döntő befolyást tudtak gyakorolni) és sok tekintetben *vice versa*: az ő fellépésük tette Párizst a forradalom vitathatatlan döntő színterévé.

Igazi összeírás hiányában a város 1789-es lakosai számáról komoly viták folynak. A becslések 524 000 és 660 000 között ingadoznak (alighanem közelebb azért az utóbbihoz). Mindenesetre a városlakó franciák majdnem ötöde párizsi volt, a városban annyian éltek, mint kilenc vidéki nagyvárosban összesen (ezekből azért nem volt olyan sok: Lyon és Marseille 150 000-es, illetve 110 000-es népességével kiemelkedett a vidékiek közül, hét városnak volt több mint 50 000, körülbelül hatvannak több mint 10 000 lakosa). Párizs értelmiségi (több mint tízezer „szabad szellemi foglalkozású” ember élt a városban és ugyanennyi pap, a nemesek száma ennek a fele lehetett), illetve „burzsoá” (mintegy 40 000 „igazi” burzsoá párizsi volt, azaz pénzügyekkel foglalkozók, manufaktúra-tulajdonosok, nagykereskedők, gazdag, járadékokból élők) város is, de azért mindenekelőtt kétkezi munkából élő emberek óriási központja volt: nagyjából 130–140 000 iparos (azaz kistulajdonos és munkása) élt Párizsban (ebből 30–35 000 lehetett nő), ez családtagjaikkal együtt mintegy 350–400 000 embert jelentett; ehhez jött még hozzá mintegy 100 000 háztartási alkalmazott.

Ezen rétegek, főleg a tulajdon nélküli munkások a lehető legbizonytalanabb gazdasági helyzetben voltak: gyakran nélkülöztek (a városi népességnek az ötöde, de talán a negyede is halálakor csak rongyokat hagyott hátra), és még gyakrabban rettegtek az éhezéstől – a nagy francia gazdaságtörténész, Ernest Labrousse adatai szerint a kenyér ára 1788 augusztusában (azaz normális időkben) egy munkás bűdzsájének a felét tette ki, ez 1789 júliusában (azaz rossz időkben) már nyolcvan százalék volt, egyszóval a kenyér drágulása (vagy hiánya elérhető áron) végzetes lehetett nem is kevesek számára, talán nemcsak a bérmunkásoknak, hanem a kistulajdonosok egy részének is. Ez érdekközösséget is teremtett köztük, de a „kenyérkérdést” (a városi nép élelmezésének kérdését: a *subsistance*-t, ahogy a korban mondták) a legfontosabb társadalmi, így a népszuverenitás korában már politikai problémává is tette.¹²

Másrésről a párizsi nép (a későbbi *sans-culotte*-ok) világa az *únartisanat*-világ, azaz a kisműhelyek, kisboltok (*atelier et échoppe*) világa: Soboul szerint az egy tulajdonosra jutó munkások száma alig haladhatta meg a tízet, a 3776 párizsi „vállalatból” mindössze 473 alkalmazott több mint 30 embert, főleg az építő- és a bútoriparban (itt dolgozott a munkások fele); azaz a tradicionális iparágakban ez az arány meg kisebb lehetett. Igen fontos szerepben volt a textilipar (mintegy 40 000 munkással), de a párizsi gazdaság gerince a Soboul által

korszakának kutatói számára is). Ellenben fennmaradtak a szekciók anyagai, ideértve az általuk kiadott *carte de sûreté*-eket (valamiféle személyi igazolványokat) is (legalábbis ezek közül a 48-ból 25 szekcióé; a „burzsoá” nyugati és a központi szekciók igazolványai veszték el végleg). Ezeket Soboul használta először, Mathiez még csak a Konvent, a Kommün és a jakobinus klub anyagaival dolgozott. Soboul más forrásai elsősorban a *Châtelet*-ből származó rendőrségi dokumentumok és a Közbiztonsági Bizottsági irataivoltak.

¹¹ Idézi: Sonenscher: *The Sans-culottes of the Year II*, 303.

¹² Labrousse: *La crise*, 81.

felrajzolt képben mégis a tipikus párizsi kisipar, ahogy a korban hívták, az *articles de Paris*: asztalosok, szabók, parókakészítők, kőművesek, ékszerészek, famunkások, lakatosok, vésnökök és még felsorolni is nehéz volna csak a fontosabb iparágakat vagy inkább mesterségeket. Ez a szakértelmet kívánó, precíziós, gyakran luxusterméket létrehozó ipar a *sans-culotte* társadalmi bázisa (míg a manufaktúrákban dolgozók jóval kisebb szerepet játszanak a forradalom alatt), legtipikusabb földrajzi otthonuk pedig a *faubourg*-ok, ahol a társadalmi képlet a legtipikusabb: széles *artisanat*-rétegeket (a kisműhelyek, kisbutikok tulajdonosai és dolgozói, akik tulajdonképpen hasonló társadalmi-gazdasági helyzetben vannak), viszonylag kevés szegény bérmunkás, de annál több nincstelen (azaz segélyekből élő) és elenyésző számú burzsoá egészíti ki – azaz, ahol a politikai radikalizálódás, a forradalom külső és belső ellenségeitől való védelme és a „kenyérkérdés” a leginkább összekapcsolódott egymással.¹³

Mindennek alapján a *sans-culotte* mint kategória szociálisan pontosan meghatározható társadalmi réteget takar. Soboul (különböző forrásokat felhasználva) igen konkrét számokat is közöl: a *sans-culotte*-réteg három nagy csoportból áll: majdnem kétharmadukat kézművesek, kiskereskedők alkotják, negyedüket bérmunkások, tíz-húsz százalékukat pedig középosztálybeliek, burzsoák (szabad szellemi foglalkozásúak, nagykereskedők, *rentiers*, azaz járadékból élők). A *sans-culotte* mozgalom szövetség a mesterek és segédek (illetve a céhek végével: a kistulajdonosok és munkásaik) között, melyben politikai-ideológia értelemben az előbbieket dominálnak. Mester és segéd között szinte családias kapcsolat van, együtt dolgoznak, együtt étkeznek, szinte együtt élnek, ez természetes szolidaritást alakít ki köztük a forradalom speciális körülményei között az ellenforradalommal, az „arisztokráciával” (melybe egyre többször beleértik a nem dolgozó burzsoáziát is) szemben. Ennek a szövetségnek a cementje egyrészt az ellenforradalom elleni harc, másrészt a patriotizmus, harmadrészt pedig a *subsistance* mindent domináló jelentősége: ezért van az, hogy nem a bérek, hanem az árak kérdése válik a legfontosabb társadalmi problémává számukra, ez ad lehetőséget a kistulajdonosok és munkásaik együttes fellépésére valamiféle „fogyasztói” egységfrontban (és antagonisztikus kapcsolatban a kereskedelmi tőkével és a kereskedő burzsoáziával).

És ez még nem minden: nemcsak társadalmi rétegek tekintetében tudjuk pontosan körülírni a jelenséget; a *sans-culotte*-ok „rétege” ugyanis társadalmi, politikai elveit és céljait tekintve is alapvetően különbözik a „forradalmi burzsoáziától”, azaz a szociális helyzethez politikai elveket és elképzeléseket is tudunk kötni. Ezek az elvek részben erkölcsi természetűek (az egyenlőség követelése¹⁴), részben szociálisak (gazdasági liberalizmus helyett az

¹³ Nem véletlen, hogy a két híres *faubourg*-ról (melyek a forradalom alatti népi mozgalom főszereplői voltak) született monográfia, a *Faubourg Saint-Antoine*-ról és a *Faubourg Saint-Marcel*-ről. A párizsi historiográfia nagyjából követi a forradalom történetírásának nagy tendenciáit. Raymonde Monnier munkája (*Le Faubourg Saint-Antoine [1789–1815]*) lényegében a lentebb részletesen ismertetett, Soboul-konceptió mikrotörténetbe való átültetése: az egymással szembenálló csoportok egyik oldalán a munkások és az *artisanat* rétegek, a másikon a kereskedők és a „kapitalista vállalkozók”; a *sans-culotte*-ok automatikusan megfeleltethetők az előbbieknél, az őket alkotó két réteg között lényegében nincs igazi különbség, egységfrontban szembenállnak a nagytulajdonnal és a „kereskedelmi kapitalizmussal”. Ezzel szemben Haïm Burstin könyve (*Une révolution à l'œuvre. Le faubourg Saint-Marcel [1789–1794]*) leginkább az olasz „microstoria” hagyományának alkalmazása egy párizsi kerületre és persze a forradalmi időkre. Itt a fő kérdés maga a forradalmi folyamat és a gazdasági-társadalmi struktúrák összefüggésének felvázolása (arra is figyelemmel, hogy mi lehet az oka, ha ezek az összefüggések távolról sem olyan egyértelműek, mint Soboul vagy Monnier esetében). Vö. Monnier: *Le Faubourg Saint-Antoine*, i. m.; Burstin: *Une révolution*, i. m.

¹⁴ Sőt, az *égalité des jouissances*, azaz tagadhatatlanul valamiféle gazdasági egyenlőség követelése, a gazdagság megosztása, nem egyszerűen a létezéshez való jog. Másrészt a legelesettebbek segélyezése

élelmezés állami-társadalmi kontrollja: a híres „maximum”, azaz a legfontosabb létfenntartási cikkek árának maximalizálása, ennek hatékonyá tételéhez „terror”, illetve a tulajdon nagyságának korlátok közé szorítása), részben politikaiak (a morális és a szociális célok elérésének biztosítása érdekében erős népi kontroll a törvényhozás felett is). Sőt: egy a forradalmi burzsoáziától alapvetően különböző rendszert tűztek ki célul. A népi mozgalom ideálja a népszuverenitás közvetlen gyakorlásán, a népi részvételen alapuló közvetlen demokrácia volt.

Így, noha a *sans-culotte*-ok nem alkottak a szó szoros értelmében osztályt¹⁵ (nem voltak sem preproletariátus, sem egyszerűen „kispolgárság”), társadalmi-politikai kategóriaként a társadalmi leírásukat a korabeli francia, prekapitalista, műhelybéli kistermelésen alapuló rendszer határozza meg, politikai reprezentációjukat pedig a forradalom speciális politikai konfliktusai.

Ezzel még nem értünk a Soboul népi mozgalma és a forradalom közti kapcsolat felvázolásának végére: a fentiek fényében a forradalmi kormányzat és a népi mozgalom között kibontakozó harc 1793 őszétől (amely 1794 tavaszára az előbbi győzelmével lényegében véget ért) egyszerre politikai küzdelem a demokrácia két felfogása között,¹⁶ de szociális harc is (mondjuk így) az alsó középosztály és a bérmunkások, illetve a középosztály, azaz a burzsoázia között. A forradalom alatt tehát létezett egy társadalmi jellemzőkkel körülírható réteg, amely autonóm politikai célokkal, akcióformákkal és szervezettel rendelkezett (a szekciókkal és a népi társaságokkal): ezek voltak a *sans-culotte*-ok, mozgalmuk pedig a „népi mozgalom”.

Természetesen nincs itt lehetőségünk felvázolni a forradalom politikatörténetének alapvonalait sem, de talán néhány szó nem lesz haszontalan: a rendi gyűlés harmadik rendbéli képviselőinek megválasztására hoztak létre Párizsban tizenhat régi negyed helyett hatvan körzetet (*district*). Párizsban már ez a választás is cenzuson alapult, a későbbiek szempontjából az a kulcsfontosságú, hogy ezek a választási gyűlések a korabeli egyre forradalmibb hangulatban nem oszlottak fel, hanem tulajdonképpen helyi önkormányzati szervekké váltak. Ha nem is állandóan, de igen gyakran (ötven szavazati joggal bíró tag aláírása elég volt az összehívásukhoz) üléseztek, egyesítették a polgári és katonai (a Nemzetőrség is körzetenként szerveződött), a szabályozó (rendeletalkotó) és végrehajtó hatalmat. Nemcsak

mint a társadalom szent kötelessége, harmadrészt ingyenes, általános alsófokú oktatás (kiegészítve a szabadságra és egyenlőségre való állampolgári neveléssel).

¹⁵ A népi mozgalom osztályalapú leírásának két klasszikusa: Pierre Kropotkin: *La Grande Révolution, 1789–1793* és Daniel Guérin: *La Lutte des classes pendant la Première République*. Mindketten valamiféle preproletariátusként írták le a *sans-culotte* mozgalmat, melynek a forradalmi burzsoáziától eltérő osztályérdekei és társadalmi-gazdasági programja volt. Az anarchista Kropotkin a spontán népi mozgalom (osztályhelyzetükből fakadóan) opportunistáknak látta az *artisanat* kistulajdonos rétegeket; a forradalomról szóló könyve idején még inkább trockista Guérin mindezt kiegészíti a permanens forradalom koncepciójával, azaz a *sans-culotte* mozgalom már kifelé vezetett volna a „burzsoá forradalomból”. Soboul klasszikus munkája elég paradox módon, hiszen koncepciójában implicite Guérin ellen íródott (mint általában a forradalom historiográfiájában, a jelenkori harcok írták a történelmet: Guérin trockista volt, míg Soboul, ha nem is volt ortodox kommunista, de közel állt a Kommunista Párthoz), tulajdonképpen a történelmi materiát szolgáltatva Guérin inkább spekulatív-ideológikus koncepciójához: társadalmi-szociális jellemzőket rendelt a *sans-culotte* mozgalom mögé, azaz noha nem engedhetett a polgári forradalom koncepciójából (azaz a „*sans-culotte*” nem lehetett osztály), de művében mégis a *sans-culotte* majdnem osztály, majdnem-osztályharcáról szólt a jakobinus burzsoázia forradalmi kormányzatával szemben is.

¹⁶ Egészen explicit módon kifejtve: Albert Soboul: *Démocratie représentative ou démocratie directe*, i. m.

döntöttek helyi kérdésekben, de különböző bizottságokat is felállítottak a végrehajtásra, sőt országos politikai kérdésekben is megnyilvánultak (petíciókat intéztek az Alkotmányozó Nemzetgyűléshez). Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés 1790 májusában fogadta el az új önkormányzati törvényt, amely a 60 körzetből 48 szekciót hozott létre (minden 25 000 lakosnál nagyobb várost szekciókra osztottak), a törvényhozás megpróbálta visszakényszeríteni a helyi demokrácia ezen intézményeit tisztán választási szerepkörbe, de a lehető legkevesebb sikerrel: a szekciók folytatták a körzetek gyakorlatát. Kezdetben lényegében a helyi *notables* (előkelők) szervei voltak (tagjai gazdag burzsoák és jogászok), végül 1792 augusztusának legelőjén (tehát még a „második forradalom” előtt) nyíltak meg e testületek a passzív választójoggal bírók számára is – és alaposan kicserélődött szociális bázison váltak a „sans-culotte” mozgalom legfontosabb intézményévé.¹⁷

A másik nagy eszköz a népszuverenitás állandó gyakorlására a klubok vagy egyre inkább a *sociétés patriotiques/fraternelles* (patrióta vagy testvéresülési társaságok) létrejötte volt már 1790 nyarától. Kezdetben ez sem népi jellegű intézmény volt: lényegében a helyi felvilágosult elit vitafórumai voltak, melyek egyre inkább politikai szerepet játszottak. Maga az Alkotmányozó Nemzetgyűlés is elismerte 1790 novemberében az állampolgárok jogát ilyen társaságok alakítására. Főleg az újságok révén kapcsolatok jöttek létre köztük (Marat lapja, a *L'Ami du peuple* ebben kulcsszerepet játszott), tulajdonképpen a „központi klubjuk”, *Cordeliers* (Marat, Desmoulins, Danton...) befolyása innen táplálkozott. Az első sikerek stimulálták ezeket a társaságokat, állandóan mozgolódtak, készenlétben álltak, Rousseau-t parafrázálva „egy nap sem telt el, hogy a párizsi nép ne lett volna szuverén”¹⁸ – állandóan megszólaltak országos ügyekben is, a cél „a forradalom védelme” immár az egyre konzervatívabb, tisztán képviseleti rendszerben gondolkodó Alkotmányozó Nemzetgyűléssel szemben is.

Első nagy felfutásukra az alkotmány körüli viták idején került sor,¹⁹ a fő harci terep pedig a népszuverenitás és a népi részvétel kérdése. Számukra az Alkotmányozó Nemzetgyűlés nem szuverén, csupán képviseleti intézmény. Raymonde Monnier a nagy klasszikusa²⁰ ennek a talán még mindig kevésbé ismert, noha alapvető fontosságú mozgalomnak. Ezekből a körökből (ilyen például a *Cercle social*, Laurent Robert és a patrióta társaságok központi klubja, Condorcet-köre, az *Amis de la Vérité* társaság, Nicolas de Bonneville *La Bouche de Fer* című lapja) érkezett a „demokratikus köztársaság” gondolata, de még szélesebben a közvélemény hatalmának a gyakorlata és teoretikus megalapozása. Azaz a közvélemény (*opinion publique*) uralma elengedhetetlen ahhoz, hogy a népszuverenitás elve átkerüljön a

¹⁷ A jelenség a lehető legkevesebb népi vagy *sans-culotte* találmány: a közismert Rousseau-mondás az angol nép négy évenkénti szabadságáról 1789-től a Forradalom egyik alapproblémáját tükrözi, a képviseleti rendszer erős kritikája közszájon forgott. A körzetek, majd a szekciók egyébként magától a municipalitástól is feltve őrizték jogaikat: elképzeléseik szerint maga a municipalitás (a párizsi községtanács) nem is dönthet igazában, csupán a küldöttek információcserére szolgáló fóruma, a végső döntés a körzetek/szekciók kezében kell maradnia, hiszen a községtanács tagjai csupán küldöttek (*commissaires*, nem képviselők: „...elképzeltető lenne, hogy a Fiú paracsol és az Apa engedelmeskedik?”, szövege még a cenzusos korszak egyik körzetének petíciója, Genty: *Paris 1789–1795*, 53.). A községtanácsot a körzetek (majd a szekciók) alkotják, melyeknek joguk van azt feloszlítani (ez történik tulajdonképpen 1792 augusztusában és 1793 májusában). Mindez igen relativán teszi a sobouli képet a „burzsoá” képviseleti és a „népi, *sans-culotte*” közvetlen demokráciáról. A párizsi körzetek, majd szekciók mozgalmáról, a népi társaságokról igen alapos könyv: Genty: *Paris 1789–1795*, i. m.

¹⁸ Genty: *Paris 1789–1795*, 51.

¹⁹ Ennek a legjobb leírása még mindig Albert Mathiez szép könyve: *Le Club des Cordeliers*.

²⁰ Lásd elsősorban: Monnier: *L'espace public démocratique*, i. m.

gyakorlatba, de a felvilágosult elitek eszköze is arra, hogy ellenőrzésük alatt tartsák az anarchiát, azaz a nép közvetlen uralmát (ebben játszanak kulcsszerepet a népi társaságok). Mindezenre a társaságok gyakorlata sem a „népi mozgalom” találmánya volt.

A párizsi kistermelő és kistulajdonos rétegek végül 1792 nyarán léptek szervezetteren a forradalom színpadára: a „*sans-culotte-ok*” képében. Belépésükkel a Nemzetőrségbe (ahol már júniusban megszűnt a census), a klubokba, a társaságokba, részvételükkel a szekciók közgyűlésein és bizottságaiban politikai tudatosságuk új szintre lépett, intézményesült – olyannyira, hogy lassan átvették a szekciók nagy és a társaságok egy részének irányítását, és a saját érdekeik céljára használták azokat. 1792 nyarán a *sans-culotte* François Hanriot került a Nemzetőrség élére, és a csapatok immár szekciónként szerveződtek, ezzel lényegében a *sans-culotte* mozgalom komoly katonai erőt is jelentett; a népi társaságokban is egyre jelentősebb szerepet játszottak. Azaz szervezett népi mozgalommal van dolgunk: szekciók, bizottságok, petíciók, Nemzetőrség, állandó egyeztetés a szekciók között, sőt a felkelések idején valóban az egész városra kiterjedő forradalmi vezérkar.

A népi mozgalom derékhadát a kézművesek és kiskereskedők alkotják; ezt egészítik ki a bérmentesek, illetve a középosztálybeliek, szellemi foglalkozásúak (főleg jogászok, újságírók), burzsoák. Az utóbbiak aránya nagyobb (és a munkások száma elenyésző) a szekciók polgári bizottságaiban (*comités civils*), melyek lényegében a helyi adminisztráció mindennapi feladatait végezték a közsegélyezéstől a rendfenntartásig). A forradalmi bizottságokban (*comités révolutionnaires*: ez volt egy-egy szekció vagy vidéken egy-egy település „forradalmi élcsapata”) viszont alaposan lecsökken a középosztálybeliek száma, a munkásoké már tíz százalék körüli, végül az egyszerű *sectionnaire*-k, azaz a közgyűléseken résztvevők között a munkások aránya már húsz százalék.²¹ Azaz a szekciók vezérkara, tisztviselői gyakran alighanem más társadalmi rétegbe tartoztak, mint maga a *sans-culotte* „tömeg”, de a népi mozgalom alapvetően szociológiai tekintetben is megkülönböztethető volt a „forradalmi burzsoáziától”, a szekciók belső küzdelmeiben pedig a mérsékelték és a radikálisok szembenállásának társadalmi alapja is volt (a szegényebb rétegek radikálisabb politikákat képviseltek).²²

A szekciók közgyűléseit illetően finoman szólva is igen kétarcú történeti álláspontok léteznek: a „népi oldalon” álló történészek remek demokratikus intézményeknek tartják őket, a konzervatívok szerint a „cselekvő kisebbség” főleg ezek révén sajátította ki a népakaratot, és tetszelgett a népszuverenitás képviselőjének szerepében. Talán a legjobban akkor írhatjuk le őket, ha valamiféle dinamikában vesszük szemügyre a jelenséget; ez a dinamika a spontán demokráciától a formalizmus, a bürokratizálódás felé mutatott.

²¹ Magukról a konkrét felkelésekről, népmozgalmakról (némiképpen egyszerűsítve) az a képrajzolódik ki, hogy a munkások voltak többségben, ha a felkelés tisztán gazdasági-szociális jellegű (a Réveillon-ügy, a Saint-Lazare kolostor feldúlása 1789-ben, illetve 1792-ben és 1793-ban a fűszerboltok, pékségek kifosztása); és inkább *artisanat* jellegű a mozgólódás, ha főként politikai kérdésekről volt szó (Bastille, Mars-mező, Tuilériák ostroma, 1793 júniusa, végül a *prairiali* felkelés). Lásd Rudé fentebb említett könyvét, illetve uő: *La composition sociale des insurrections parisiennes*, i. m.

²² A Forradalom alatti népi mozgalomnak (és minden közvetlen demokratikus kísérletnek) az örök kérdése az, hogy mennyien vettek részt ezekben a demokratikus intézményekben, vitákon és döntéshozatalban. A részvételi arány a férfilakosság 4–19%-a között ingadozott (résztevőkön azokat értjük, akik legalább egyszer megjelentek szekciójuk közgyűlésein); a censzos időkben (logikusan) inkább alacsonyabb részvétel volt jellemző, a passzívok 1792. augusztusi csatlakozása hirtelen megnövelte ezt a számot, azonban csak egy időre. Azt mondhatjuk, hogy a részvétel igen hektikusan alakult, a válságok, felkelések hajnala idején megugrott, nyugodtabb időkben csökkent. Hasonló folyamatok játszódnak le a népi társaságok esetében is: itt a részvétel 7–10%-os volt, ezeknek a tagsága is erősen megváltozott, „népibbé” vált az 1790–1791-es társaságokhoz képest.

Kétségtelen tény, hogy már a kezdetekkor elég zűrzavarosan működtek (ez csak fokozódott a passzívak, azaz a „népibb” rétegek csatlakozásával), ez a demokrácia valamiképpen tanulóidejét jelentette, népszerűségük vitathatatlanul a népszuverenitás gyakorlására való jog és a demokrácia iránti forró igény bizonyítéka volt. Sikerük (igen gyakori ülésezések, komoly, az országos politikára is kiterjedő befolyás, bizonyos közhatalmi feladatok ellátása) azonban sok tekintetben beszűkülésük oka is volt: a nem feltétlenül elkötelezett állampolgároknak ez kissé „sok” volt. A fontos politikai irányváltásoknál, a nagy kríziseknél demokratikus szerepük vitathatatlan volt, de a mindennapokban, jóval kisebb részvétel esetében a legelkötelezettebbek zárt világa és bürokratikus-demokratikus formalizmus lett belőle. (És jól tudjuk, erre a folyamatra végül maga a forradalmi kormányzat tette fel a koronát, lényegében beolvastva a „sans-culotte demokráciát” és képviselőit az állami adminisztrációba).

Mindezzel együtt a szekciók közgyűlései nem elégtették ki teljesen a párizsi lakosság demokrácia iránti igényét – innen eredt a klubok és a társaságok szaporodása, amelyek kevésbé voltak formalizáltak, nyitottabbak voltak, a szociabilitás újabb lehetőségeit kínálták. Kezdeti, a közvélemény strukturálásában rejlő funkciójuk egy idő után, ha nem is szorult háttérbe, de mindenesetre egyértelműen politikai jellegűvé vált: a társaságok fő célja a szekciók közgyűléseinek az előkészítése, befolyásolása, sőt ellenőrzése. (A választásoké is: a baloldali központi klub, az *Evêché* éppen ezzel a céllal jött létre, ahogy a jobboldal számára a *Saint-Chapelle* is). Azaz a „szervezett közvélemény szerveire”, a népi társaságokra igencsak jellemző volt a népi legitimitás kisajátítása: egyre inkább olyan felelősséggel és funkciókkal ruházták fel magukat, melyek a hivatalos szervezeteknek jártak (azaz a szekciók közgyűléseinek), mely utóbbiak egyre inkább csak ratifikálták a társaságok döntéseit (gyakran a velük szimpatizáló lapokban nem is tesznek különbséget egy-egy szekcionális társaság és maga a szekció közgyűlésének döntései és petíciói között – talán jóhízeműen, talán kevésbé). A szekciós társaságok (*sociétés sectionnaires*, azaz melyek eleve egy szekcióterületéről toborozták tagjaikat) esetében volt ez a legegyszerűbb: általuk lényegében „megduplázódott” a szekció közgyűlése, a társaság itt egy politikai áramlat (legtöbbször a legelkötelezettebb, legradikálisabb) nyomásgyakorló csoportjává vált, amely gyakran elérte, hogy dominanciája alatt tartsa a közgyűlést (azaz a helyi politikát, míg a petíciók révén országos közhatalmi döntésekre is befolyással bírtak).

A kezdetben inkább „burzsoá-értelmiségi” politikai intézmény 1793 nyarára válik jellemzővé a népi negyedekben is: ekkor már minden szekciónak van ilyen társasága (néhol kettő is: 56-ról biztosan tudunk a városban). Ezen év őszétől, amikor a Konvent megszünteti a szekciók közgyűléseinek állandó ülésezési jogát (ezentúl legfeljebb heti kétszer ülhetnek össze, majd a forradalmi naptár bevezetése után dekádoként, tíz naponként kétszer), újabb, már igen népi összetételű társaságok alakulnak: szeptemberben kulcsszerepet játszanak a szekciók „megtisztításában” (azaz a mérsékeltetektől való megszabadításában), s továbbra is véleményt nyilvánítanak az országos politikában is, de egyre inkább beleavatkoznak a szekciók ügyeibe, integrálódnak adminisztratív szervezetükbe. Ebben a Cordelier-klub stratégiaja döntő szerepet játszott: a cél az volt, hogy a társaságból lassan megszállják a szekciók vezető posztjait, s a jakobinusok érezték is a veszélyt, hogy a forradalmi kormányzat (és a jakobinus klub) mellett egy új erő jelent meg (innen az utánozhatatlan Saint-Just sokat idézett szavai: „il y a dans ces sociétés trop de fonctionnaires, trop peu de citoyens, le peuple est y nul...” [ezekben a társaságokban túl sok a hivatalnok, túl kevés a *citoyen*, a nép pedig nincs sehol] – mely kijelentés nem volt teljesen alaptalan, noha persze finoman szólva is politikailag motivált).²³

²³ Monnier: *L'espace public démocratique*, 106.

Mindenesetre a társaságokkal a népi mozgalom komoly szervezeti előrelépést tett (a szekciók forradalmi és civil bizottságai igazgatási és politikai teendőkkel jobban el voltak foglalva), fontosabbak lettek, mint a közgyűlések, az autonóm népi szerveződés legeminersebb formái voltak. Másik oldalról a *Cordeliers* nagy befolyása is vitathatatlan volt, éppen a legnépibb negyedekben: nem tévedtek az ellenségeik, amikor azt állították, hogy a társaságok révén befolyásolták a közvéleményt, igen gyakran a szekciókat is. Azaz a *Cordeliers* radikalizmusa, találkozáskor a népi szekcionárius mozgalom demokratizmusával, igen erősen hozzájárult a *sans-culotte* mozgalom beéréséhez.

Mindennek a következménye végső soron a népi demokrácia formáinak degradálódása lett. A párizsi *sans-culotte* évek drámai paradoxona ez: minél nagyobb a demokrácia és a részvétel igénye, ami szélsőséges formákat ölthetett, a mozgalom bázisa annál inkább zsugorodik a gyakorlatban. A közgyűlések és a szekciók epurációja egyre nyilvánvalóbban nemcsak a gyanúsakat, a mérsékelteket érintette egy idő után, hanem lényegében a legradikálisabbakon kívül mindenkit. (A tisztogatás egyébként teljesen a *sans-culotte* aktivisták ügye volt, a Konvent és a Közűdvi Bizottság²⁴ leginkább csak eltűrte és sohasem engedte, hogy osztályalapúvá váljon.) Azaz a mozgalom ereje és hatékonysága talán nőtt, ám kiterjedtsége és visszhangja csökkent – majd a forradalmi kormányzat hatására fokozatosan bürokratizálódott és formalizálódott. (Nem véletlen, hogy a Thermidor utáni két nagy népi megmozdulásban alig játszanak szerepet az államosított, a népi mozgalom élő részétől elszakított forradalmi bizottságok tagjai.)²⁵

A szekciók és a társaságok tehát gyakran a forradalmi elit frakcióharcainak terepei voltak (1793 őszéig a mérsékeltek és a radikálisok, később a *Cordeliers* és a jakobinusok között), azaz amikor a forradalmi kormányzat felszámolja a társaságokat, és megtisztítja a szekciók közgyűléseit is a „hébertistáktól”, kétségkívül mélyütést visz be a népi mozgalomnak is, de alapvetően az ultraforradalmárok frakciójával kíván leszámolni, nem feltétlenül magával a

²⁴ Kis János (Soboul híres könyvének fordítója) javasolja a visszatérést a „girondistá” kifejezésről a patinásabb (még Lamartine művének első, 1865-ös fordításából származó), de mindenképpen pontosabb „girondi” kifejezésre, hiszen a Gironde földrajzi név, a francia forma is *girondin(e)*, nem „girondiste”. Szerintünk igaza van. Másik javaslata, a „Közjóléti Bizottság” felváltása a „Közmegegyezési Bizottság” kifejezéssel azonban nem támogatható; véleményünk szerint ez utóbbi éppoly pontatlan, mint a lecserélni vágyott, hiszen a *salut public* leginkább közűd. Ezért (Ludassy Mária némi könyvéhez hasonlóan, ő a „Közűdvi Bizottság” formát használja) mi a „Közűdvi Bizottság” fordítást részesítjük előnyben. Vö. Ludassy: *Négy arckép*, i. m.

²⁵ Más tényezők is szerepet játszottak: elsősorban persze az idő, hiszen a szekciók személyzete öt éve volt fáradhatatlan harcban, 1794-re egyszerűen elfáradt: a mozgalom sokat veszített harapósságából. Tagadhatatlan, hogy a mozgalom tagjainak nagy része is úgy látta, hogy ideje a Forradalmat befejezni, vagy legalábbis normalizálni a helyzetet a háború befejezésével és a nép megélhetésének biztosításával. Ennek a követelésnek lett a szimbóluma az 1793-as alkotmány bevezetésének *sans-culotte* igénye (az alkotmány életbe lépését a háború végéig elhalasztották, végül sohasem került rá sor). A dolog némiképp paradox volt, hiszen (hírével ellentétben) ez az alkotmány is a képviselői demokrácia talaján állt (Robespierre és a Hegypárt legbaloldalával is ez volt a helyzet), nem korlátozta volna a tulajdonjogot, igaz, homályos biztosítékot jelenthetett sok mindenre a nép (igen korlátozott) részvétele a törvényalkotás folyamatában, a „létezéshez való jog” deklarálása vagy éppen a felkelés jogának alkotmányos garanciája. Kétségtelen tény az is, hogy – amint lenni szokott – a konformizmus, a bürokratizálódás, az egyéni érdek is egyre nagyobb szerepet játszott a szekciók szervezeteiben, „a forradalmi elkötelezettségemért megérdemlek egy fizetett posztot” mentalitás könynyebbé tette a forradalmi bizottságok és a szekciók adminisztrációjának domesztikálását, személyzetük kormányalkalmazottá tételét – főleg, hogy a kormány politikája épp ez utóbbira irányult, sokszor a legnyíltabb kényszerrel.

népi mozgalommal. A hébertisták likvidálása nem járt együtt a *sans-culotte* mozgalmat sújtó kormányzati megtorlással, az igazi cél nem a mozgalom felszámolása volt, hanem beillesztése a forradalmi kormányzat rendszerébe: a megtorlás az ellenállókat sújtotta, azaz a szekciók, a társaságok, a polgári és forradalmi bizottságok nem betagozódnak, de igen aktív tagjait.

Véleményünk szerint nem teljesen arról van szó, amit Soboul sugall. Számára a két klub (a jakobinusok és a *Cordeliers*) összecsapása valójában a képviselői és a népi demokrácia (sőt, a kétféle, „burzsoá” és „*sans-culotte*” társadalomszervezés) összecsapása volt, akár szociális aspektusokkal is (Soboul értelmezésében a szekciókban az ekkorra már kormányzati fogaskerekekké tett forradalmi bizottságok és a társaságok közti, a közgyűlések ellenőrzésért vívott küzdelem lényegében hatalmi harc is a „középburzsoázia” és a „népi rétegek” között) –szerintünk a dolog inkább közvetve igaz. Azzal, hogy a *Cordeliers* lett a szekciós társaságok csatlakozási központja, az ellenük való fellépés vitathatatlanul a népi demokráciát is sújtotta, a hébertizmus felszámolása mégiscsak azt jelentette, hogy a kormányzat nem ért egyet a *sans-culotte*-ok politikai és szociális gyakorlatával. Jellemző volt, hogy 1794 tavaszától a jakobinus klub csak az 1792. augusztus 10., azaz a *sans-culotte*-ok politikai megjelenése előtt alakult társaságokat volt hajlandó elismerni leánytársaságnak, ami legalábbis szimbolikusan az egész népi mozgalom visszavonását jelentette, pedig az azzal való szövetség a jakobinusok politikai stratégiájának alapját jelentette, és ez juttatta a hatalomba őket. Az is tagadhatatlan, hogy a forradalmi bizottságok, majd a szekciók megtisztítása, a népi társaságok felszámolása szociális következményekkel is járt: a mérsékelt középburzsoázia tért vissza a szekciókba, a „hébertizmus” vádjával kiszabadult a szellem a palackból, bármely radikális elemre rá lehetett fogni, hogy „ellenforradalmár” – mindez kiegészülve a *sans-culotte* követelésre hozott rendkívüli intézkedések (az irányított gazdaság) erős lazításával, a forradalmi kormányzat diktatúrájának egyre nyilvánvalóbb kiépülésével, nemcsak a népi mozgalmat helyezte körön kívül, hanem szociális-politikai értelemben is a rendpárti, mérsékelt burzsoázia kezére játszott. Soboul leírása talán kissé sematikus, de az alapvető politikai kérdésben aligha téved: már a forradalmi kormányzat megfosztotta a *sans-culotte* mozgalmat vezéreitől és akcióformái legtöbbszörétől: *Germinal* (az ultraforradalmárok likvidálása) egyenesen vezetett *Thermidor*hoz.

Soboul szerint ez az autonóm népi mozgalom nem tudta eltéríteni a forradalmat általános irányától, a burzsoázia forradalmától. A forradalom ugyan nem volt „egy blokk” (hiszen megjelentek benne autonóm erőik), de egy irányba tartott, amit a burzsoázia szabott meg végig az események során. A városi népi mozgalom „objektív szempontból” párhuzamba hozható a paraszti mozgalmakkal:²⁶ mindkettő autonóm volt sok tekintetben, szemben állt a gazdasági liberalizmussal és a kistulajdon híve volt. Azaz a *sans-culotte*-mozgalom retrográd társadalmi elképzelésekkel bírt (a kistulajdon fenntartása illuzórikus volt a tőkés rendszer lassan kibontakozó konjunktúrája keretében), ugyanakkor progresszív politikai nézettekkel (a közvetlen néphatalom igényével). Mindenesetre, mint láthatjuk, Soboul a klasszikus (ortodox) polgári forradalom koncepciójának talaján rajzolja fel a *sans-culotte* alakját.

De visszatérve a népi mozgalom szerepéhez a forradalomban, Soboul lényegében átveszi a Mathiez óta klasszikus tézist a burzsoázia és a nép szövetségéről az ellenforradalom ellen, mely szövetségben a burzsoázia eleget tett a nép legfontosabb szociális követeléseinek (főleg a maximumtörvényekre és az azok betartását célzó „terrorra” gondolunk) cserébe a Hegypártnak nyújtott támogatásért. Azaz a hegypárti burzsoázia („a jakobinusok”) a *sans-culotte* törekvések élére álltak, ennek révén átvették a hatalmat, némi bizonytalankodás után

²⁶ A paraszti mozgalmak nagy, klasszikus leírása (a „*programme égalitaire paysan*” igen eredeti teoretikus megközelítésével): Ado: *Paysans en Révolution*, i. m.

kialakították a forradalmi kormányzat rendszerét, ahol a konventet a népi mozgalommal tartották sakkban, a népi nyomást pedig a konventtel fékeztek meg. Az események logikája oda vezetett, hogy kezükbe kellett venni a népi mozgalmat, de ez el is idegenítette őket, a forradalom „megfagyott”, eszerint végeredményben ebbe bukott bele a forradalmi kormányzat.

Soboul két irányban is társadalmi magyarázatot ad erre a politikai bukásra (ezek a magyarázatok többé-kevésbé a *sans-culotte*-jelenségről alkotott koncepciójából is következtek). A *sans-culotte*-ok és a forradalmi burzsoázia szövetségének nincs igazi osztályalapja: a II. év kompromisszuma, az irányított gazdaság, a maximumtörvények, a forradalmi kormányzat nem nyugodott osztálybázison; amint a különleges körülmények (a külső és belső ellenforradalom elleni harc) eltűntek, a szövetség társadalmi bázisa szétesett, hiszen az egész a társadalmi viszonyok „spirituális koncepcióján” (leginkább a jakobinus „nép”-fikción) nyugodott. Alapvető antagonizmus állt fent a forradalmi burzsoázia és a népi mozgalom között mind társadalmi, mind politikai értelemben.²⁷ Ez az antagonizmus egyértelművé vált a kormány és a mozgalom között, hiszen a „hébertizmus” felszámolásával nemcsak a politikai ellenzék egy csoportját számolták fel, hanem egy társadalmi harcban foglaltak állást: a forradalmi kormányzat az őt támogató egyik társadalmi csoportot idegenítette el (noha, és ez fontos különbség Soboul és Mathiez véleménye között, az előbbi, teljes joggal, a hébertistákat legfeljebb a mozgalom szószólóinak tekintette, míg az utóbbi a népi mozgalom valamiféle vezérkarának, noha aligha voltak azok).²⁸

Egy *strictu sensu* polgári forradalom koncepciója persze ma már nehezen tartható. A „szociális interpretáció” egy feltörekvő osztállyal (a burzsoáziával) számolt, amely nemcsak átvette a hatalmat, hanem *ezáltal* a kapitalizmus felé is vitte az országot. Ez a merev osztályhatárookra, majd ebből következő politikai stratégiákra épülő olvasat nem állja ki sem

²⁷ Ennek érdekes kritikája Florence Gauthier könyve (*Triomphe et mort du droit naturel en Révolution*), melyben a szerző felvázolja, hogy a jakobinusok baloldalát (*grosso modo* Robespierre-t és körét) nem választották el alapvető különbségek a *sans-culotte* népi mozgalomtól. Az utóbbiak *économie morale* (erkölcsi alapelveknek alávetett gazdaságfelfogása, vö. E. P. Thompson híres munkásságával) nézeti a jakobinusok ezen részénél már valamiféle *économie politique populaire* (a nép érdekében folytatott politikának alávetett gazdaságfelfogás) képét öltötték magukra: Robespierre emberi jogi tervezete maga után vonta volna, hogy a közhatalom mindig lépjen fel, ha az élethez való jog veszélybe kerül (azaz éppúgy visszautasította a „gazdaság” autonómiáját, mint a korlátok nélküli tulajdonjogot). Az emberi jogok realizálását pedig kevésbé valamiféle állami dirigizmus útján képzelte el, mint a nép és képviselői hatalommegosztása révén. Azaz szemben Soboul értelmezésével, ez lényegében ugyanaz a koncepció, mint a népi mozgalomé: a politika és a törvényhozás alá van rendelve a természetjogok humanista etikájának, univerzalista elveinek és a közösségi demokráciának – ennek megjelenése az 1793-as alkotmány. Magunk igen különbözően vélekedünk a kérdésről, vö. Balázs: „A nép jó, a képviselői megvesztegethetőek”, i. m.

²⁸ A „túlzók”, az „ultraforradalmárok”, a „hébertisták” történelmi értékelése még a baloldali történészek tollán is inkább negatív: az „ortodox” oldalról Jaurès vagy Mathiez számára demagóg karriéristák voltak, a nép dühének szítói és kihasználói, „a vér szavának túlzói”, akiknek nem volt sem társadalmi programjuk, sem katonai elképzeléseik (noha sokáig a hadügyminisztériumban komoly befolyással bírtak), sem valláspolitikájuk (Hébert és Chaumette az ún. dekriztianizációs kampány vezéralakjai voltak), sem valódi alternatív politikai rendszerük, továbbá az alapvető humanizmusnak is híján voltak. Libertárius oldalról Daniel Guérin a népi forradalmi spontaneitás alapvetően program nélküli önjelölt vezéreit látta bennük, akik megtanultak a nép hangján beszélni, azt manipulálni és személyes érdekeik előmozdítására felhasználni. Magunk nem lennénk ilyen igazságtalannak velük szemben: a demagógia nem állt éppen távol tőlük, talán némi karriervágy sem, de sok tekintetben hatalmat és büszkeséget is adtak a népnek.

az *ancien régime* társadalma elemzésének, sem a forradalomban követett stratégiák „osztályhoz való kötésének” próbáját.²⁹

Raymonde Monnier jegyezte meg (igaz, még a kilencvenes évek közepén), hogy Soboul klasszikus elemzései a *sans-culotte*-okról „semmit sem vesztek értékükből”³⁰ – ez talán igaz, és magunk is mind Soboulnak, mind a tanítványi hűségnek nagy tisztelői vagyunk, de azért a *sans-culotte*-problémával kapcsolatban a historiográfiában több új eredmény is született a hatvanas évek óta. Ennek felvázolására fogunk itt kísérletet tenni.

Az éhség és hősei

Soboul tulajdonképpen széles körben elfogadottá vált, kétségkívül nagyszabású *sans-culotte*-teóriájának és leírásának az első kritikája Richard Cobbtól érkezett. Cobb a valóban némiképpen hagiografikus *sans-culotte* képet (egyébként szintén forrásokra támaszkodó kutatások alapján) teljes ellentétébe fordítja: számára leginkább politikailag hisztériás, a realitásokat illetően többnyire tragikusan tudatlan, konformista, erőszakos, összeesküvéseleméletekben, régi városi fantazmákban (mint a *complot de farine*, azaz a kiéheztetés³¹ újabb változatai) hívó emberekről volt szó, akiket alapvetően egy dolog mozgatott: a kenyérkérdés. Ez a régi probléma (azaz a nagyvárosi tömegek élelmézésének bizonytalan volta) a különleges körülmények, elsősorban a háború és a milliókat érintő politikai mobilizáció révén valamiféle népi pszichológiai türanniszhoz vezetett, egy efemer történelmi balesethez: a *sans-culotte* mozgalomhoz. Cobb hangsúlyozza, hogy a *sans-culotte* természetesen nem feleltethető meg egy társadalmi osztálynak, a lehető legsokszínűbb volt a különböző városokban, gyakran ők maguk zárták ki az alsóbb néposztályokat köreikből. Maga a *sans-culotte* fogalom is leginkább absztrakció, amely teljesen eltérő jelenségeket foglal magában, melyeket csak a kenyérkérdés, a népi anarchia és a helyi kommunotarizmus köt össze, nem pedig osztály vagy program. Bukásukat logikusan hozta el a különleges helyzet vége, azaz a forradalmi kormányzat felállása, majd konszolidációja: a jakobinusok egyszerűen „felfalják” a mozgalmat, melynek tagjai „visszatérnek a kocsmaikba”.³²

Nyilvánvaló, hogy ez a kép több mint igazságtalan, és erősen ellentmond a Soboul-által prezentált forrásoknak. Hiányzik belőle egy fontos elem, hiszen a *sans-culotte*-oknak nagyon is volt politikai világlátásuk, egyenlőségen alapuló víziójuk a világról, illetve ehhez kapcsolódó erkölcsi értékrendjük. Hogy mindez – finoman szólva – gyakran erősen kizáró jellegű volt? Ez tény, de éppen passzéistának és tudatlannak nemigen tarthatjuk a mozgalmat. Cobb

²⁹ A forradalom példátlan történelmi súlyát mutatja, hogy Marx a forradalmat elbeszélő 19. századi liberális történészekről vette át a „polgári forradalom” fogalmát, ami azonosította a kapitalizmust és a burzsoázia osztályuralmát (jól tudjuk, ez a „Kommunista kiáltvány” koncepciója). Noha Marx egész későbbi életműve alapjaiban cáfolta ezt a tézist, mégis óriási (lényegében döntő) hatással volt a későbbi munkásmozgalomra. A „kapitalizmust elhozó burzsoá forradalom” elméletét ezernyi támadás érte azóta (nagy többségében joggal) szinte minden oldalról. E kérdés elméleti jellegű összefoglalása: Comninel: *Rethinking the French Revolution*, i. m. A „burzsoá forradalom” történeti kérdéseinek újabb tárgyalása, túl immár a szociális olvasat „polgári-kapitalista forradalom” és a revizionisták „egységes felvilágosult elit” koncepcióján (mely utóbbi szintén tarthatatlannak bizonyult) is: Jessenne: *Vers un ordre bourgeois?* i. m.

³⁰ Monnier: *L'espace public démocratique*, 10.

³¹ A *complot de farine* a 18. századi nagy népi összeesküvéseleméletek kiemelkedő jelentőségű reprezentánsa. Az élelmiszerellátás nehézségeit ebben a népi képzeletvilágban valamiféle összeesküvés okozta: a nagytermelőké, az arisztokratáké vagy éppen magáé a monarcháé.

³² Cobb: *Protestation*, 197.

nem vesz tudomást arról az akkulturációs folyamatról,³³ mely lezajlott a forradalom alatt: a felvilágosodás popularizált eszméivel való tömeges népi találkozásról, amelyből kinő az új-fajta mentalitás és mozgalom, amelynek talán valóban a „kenyérkérdés” volt a cementje, de teljes tartalma aligha. A jelenség efemer voltával kapcsolatban is erős ellenvetéseink lehetnek: végül is a *sans-culotte* képzeletvilág, társadalmi jelenség és népi mozgalom az egész 19. században elsőrangú jelentőséggel bírt, egészen a párizsi kommun eltiprásáig.

Érdekesebb talán Cobb Soboult illető megfigyelése: maga a „népi mozgalom” koncepciója is tulajdonképpen egy tézis (jellemző, hogy Cobb a *protestation populaire* [népi tiltakozási mozgalom] terminust használja, véleménye szerint Soboul alapvetően nem egy népi mozgalmat ír le, hanem pár ezer aktivista mozgalmát), ami bizonyításra szorulna, különösen a „forradalmi kormányzat” és a „*sans-culotte* népi mozgalom” egyenrangú dualitásának tükrében. Beszélhetünk-e valóban egymással szembenálló osztályokról ebben a konfliktusban, melyek ráadásul azonos értékű szociális és politikai programot képviseltek? A forradalmi kormányzat (vagy szélesebben: a Gironde kiválása utáni jakobinusok, azaz *grosso modo* a Hegypárt) esetében efelől nemigen lehetnek kétségeink, ám a *sans-culotte* mozgalmat illetően annál inkább. Valóban létezett általuk képviselt demokrácia-modell, alternatív program, politikailag körülírható hatalomfelfogás? Azaz létezett-e *sans-culotte* alternatíva a forradalmi kormányzattal szemben? Cobb véleménye szerint Soboul egyszerűen a 19. század ismeretében feltételezett ilyesmit:³⁴ a *sans-culotte* veszély nem valamiféle alternatív modellel (országos szinten is értelmezhető ellenhatalommal, a kormányzás egy másfajta módjával) fenyegette a forradalmi kormányzatot, hanem egyszerűen „permanens forradalommal”, azaz anarchiával.³⁵ Így a kormányzat és a népi mozgalom³⁶ (Soboul felfogásában: a képviseleti és a közvetlen demokrácia, sőt a burzsoázia és a népi rétegek) küzdelmére még a *hatalmi harc kifejezés* is erős túlzás: a népi mozgalom tulajdonképpen nem volt más, mint állandó nyomásgyakorlás, gyakran éles kritika a forradalmi kormányzattal szemben, de semmiképpen sem képviselt vele egyenrangú politikai-társadalmi modellt.

Azaz különösen 1795-ös tragédiája fényében a nagy kérdés nem is az, hogy győzhetett volna-e a *sans-culotte*-mozgalom, hanem inkább az, hogyan volt egyáltalán lehetséges a működése. Hogyan kerülhetett a népi mozgalom, ha csak rövid időre is (leginkább 1792 nyara

³³ Ennek kimerítő leírása Michel Vovelle két klasszikus munkájában található: *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la Révolution française* (1985), illetve *La découverte de la politique. Géopolitique de la Révolution française* (1993).

³⁴ Más szempontból (ezt már mi tesszük hozzá) érdekes jelenség, hogy a „szociális olvasat” historiográfiája, miközben alaptételként kezelte a „polgári forradalom” koncepcióját (azaz: a burzsoázia kapitalizmust elhozó osztályharcát a nemesség/feudalizmus ellen), jóval fontosabbnak tartotta a burzsoázia/népi mozgalom kettősét, amely egy polgári forradalomban mégiscsak kevésbé jelentősnek kellene hogy számítson. Mi lehet ennek az oka? Alighanem a szociális olvasat tündöklésének kora: a népi mozgalom valamiképpen „az igazi forradalom” előképének számított az ötvenes, hatvenes, hetvenes években a sztálinizmussal, majd az ortodox kommunizmussal szemben (melynek a jól ismert bolsevik-jakobinus párhuzammal a jakobinusok voltak az előképei).

³⁵ Cobb szerint a „hébertisták” nagy statégiai tévedése éppen az volt, hogy úgy hitték, a *sans-culotte* mozgalomra támaszkodva alternatívát lehet képezni a forradalmi kormányzattal szemben. Cobb: *Protestation*, 172–173.

³⁶ Soboul duális felfogásához képest Claude Mazauric is inkább valamiféle dinamikát vázol fel: a konvent hajlamos volt a népi demokrácia intézményeit támogatni, sőt közhatalmi jogosítványokat is adni nekik, amíg azok a Hegypárt programját képviselték. A szekciók autonómiája mögött tehát valójában ott volt a kialakuló burzsoá állam, melynek működése hamar háttérbe szorította a közvetlen demokrácia intézményeit, míg az utóbbiak (már teljes háttérbe szorításuk előtt is) inkább erősítették az államot, mintsem alternatívát képzeltek volna. Mazauric: *Jacobinisme et révolution*, 102–103.

és 1793 ősze között), az ország sorsát komolyan befolyásoló szerepbe? Cobb szerint a különleges körülmények magyarázzák mindezt, és sok tekintetben a jakobinusok stratégiája. A *sans-culotte*-ok lelkesedése, brutalitása, szenvedélyessége, de alig tagadható őszinteségük, önzetlenségük és patriotizmusuk is sok tekintetben megkönnyítette a forradalmi kormányzat dolgát. Erős történelmi túlzás azonban, hogy alternatívát képeztek volna a forradalmi kormányzat számára; valójában sohasem volt esélyük a győzelemre, kapacitásuk alternatíva képviselőjére, sőt ezzel ők is többé-kevésbé tisztában voltak: innen eredt hetvenkedésük, „nagyopfajúságuk”, zajosságuk, ami a reménytelenség jele volt, egyfajta versenyfutás az idővel. Vagy éppen ellenkezőleg: erre vezethető vissza hihetetlen magabiztosságuk is, hogy nélkülözhetetlenek a forradalom számára, melyet csak ők menthetnek meg. Mindennek igazolását nyújtotta a jakobinus politikai stratégia a nép és a „forradalmi burzsoázia” szövetségéről, amely piederasztálra helyezte, de kanalizálta, korlátok közé szorította, majd felszámolta a népi mozgalmat.³⁷

Cobb értelmezésében a *sans-culotte* történelmi baleset háttérben alapvetően mégiscsak egy dolog állt: a *subsistance* kérdése, azaz a kenyér. A dolog a lehető legparadoxabb Cobb szemében: a forradalom talán legfontosabb politikai-társadalmi kérdése éppen ez volt, szakállas probléma, amit az *ancien régime* is hasonló eszközökkel próbált kezelni, mint a forradalom.³⁸ Cobb szerint a kenyérkérdésre szűkült a *sans-culotte*-mozgalom érdeklődése (ez azért, jól tudjuk, erős túlzás³⁹), minden más kérdés háttérbe szorult, ami nagyban megkönnyítette végül a forradalmi kormányzat dolgát: az éhezés felszámolásával a nagyvárosokban (a „maximum” ebben a tekintetben sikeres volt) a mozgalmat is domesztikálni lehetett. Amíg a kenyérkérdés ilyen erővel bírt, addig nem is volt lehetséges igazi országos erejű, sajátos politikai programmal rendelkező népi mozgalom (hiszen a probléma nem állandóan jelentkezett, ezzel magyarázható, hogy a *sans-culotte* mozgalom sporadikus kitöréseket produkált, ráadásul szembeállította egymással a várost és a vidéket), és az éhezés (vagy az éhezéstől való félelem) hívott életre egy valódi mozgalmat és tulajdonképpen egy programot is. De ez az egy kérdésre koncentráló program a lehető legkevésbé volt igazi politikai alternatíva: a terror, a népi igazságszolgáltatás, a rekvirálás, a forradalmi hadsereg működése vidéken,⁴⁰ a

³⁷ Cobb: *Protestation*, 173–180.

³⁸ Azaz a piacok felügyelete, *taxation* (kényszerár), kényszereladás, pékségek ellenőrzése, rekvirálás és szankciók a termelők ellen, ha szükséges (lásd mindezekről a módszerekről az *ancien régime* idején Mathiez említett munkájának bevezető fejezetét: Mathiez: *La vie chère*, 7–26.). Azaz a „maximum”-környéki csatározások nem sok újat hoztak a Hegypárt/*sans-culotte* versus alkotmányos monarchisták/Gironde harcba a régi tradícionista versus fiziokraták küzdeleméhez képest. Cobb megfigyelése, miszerint a legváratlanabb módon összekapcsolódott minden téma a kenyérkérdéssel a *sans-culotte*-ok körében: a dekrisztianizáció („az eskütagadó papok győzik meg a nagytermelőket, hogy ne adják el a gabonát”), a „leleplezés”-kultúrája („rosszat szolt a maximumról”), vagy a harácsolók, a rejtegetők, az árdragítók elleni tirádák), a legtöbb *sans-culotte* intézmény (még a forradalmi hadseregek is) a kenyérkérdés szolgálatában állt fenyegetéssel és represszióval.

⁴⁰ A forradalmi hadseregek (nem összekeverendők a forradalom hadseregével) alighanem valóban a „*sans-culotte*” mozgalom mélypontját jelentették: 1793. őszi létrehozataluk célja a nagyvárosok élelmezésének biztosítása volt és a maximum betartatása a gabonatermelő vidékeken (összességében 56 ilyen hadsereg létezett, mintegy 30 000 taggal). Valójában a mozgalom legrosszabb, legerőszakosabb elemeit tömörítették, akiktől (enyhén szólva) nem állt távol az önkényeskedés, s a hivatalos ideológiával szemben a rekvizíciókban nem nagyon tettek különbséget a nagytermelők és a kistermelők között (az is igaz persze, hogy az utóbbiak alaposan kihasználták a városi éhezés kínálta lehetőségeket). Komoly gazdasági szerepet nem játszottak ezek a hadseregek (a forradalmi kormányzat a népi mozgalom domesztikálása keretében meg is szüntette őket 1794 tavaszán), leginkább a város/vidék ellentét végletes kiéleződése (és a paraszti és városi mozgalmak valamiféle

spekulánsok és a rejtegetők, árdragítók elleni fellépés sohasem állt össze koherens politikai programmá, igazi diadala alapvetően aligha jelentett volna mást, mint újabb vérengzéseket. Mindez persze alapvető politikai kérdéssé tette a nagyvárosok (elsősorban Párizs) népe élelmezésének problémáját, de be is zárta a népi mozgalmat legendák, rögeszmék, mítoszok börtönébe, és korlátozta egyfajta politikai alternatíva kialakítását (végiül is tucatszor törtek ki nagyjából ugyanolyan *sans-culotte* felkelések).

Cobb a kenyérgkérdésen túl mindenfajta politikai iniciatívát illúzióknak tart a népi mozgalommal kapcsolatban, márpedig ez nyilvánvaló képtelenség: a Mars-mezőtől augusztus tizedikén, a Gironde bukásán át egészen *prairialig* (a jelszó még ott is: „kenyeret és az 1793-as alkotmányt”) a *sans-culotte* mozgalom politikai motivációi nehezen vitathatók. Jól tudjuk, hogy az egész forradalom igazi explozív elegye a népszuverenitás ügyének és a nagyvárosok (elsősorban természetesen Párizs) élelmiszerellátásának az összekapcsolódása volt, ami kihatott minden hatalom legitimitására. Azaz a néphatalom és a „létezéshez való jog” egymást feltételezte.

Richard Cobb végkövetkeztetése aligha lehetne egyértelműbb: nem lehet a *sans-culotte*-okból szocialista vagy demokratikus előfutárt faragni (számára a jelenség igazi jelentősége éppen az, hogy a történeti realitásokkal szemben vált belőle modell), a mozgalom ennél jóval konkrétabb és szerényebb volt: tudta, hol van kenyér, és meg akarta azt szerezni.⁴¹ Azaz az éhínségnek is megvannak a maga hősei és mozgalma – ez a *sans-culotte*-jelenség egyszerű igazsága.

Népi mozgalom és burzsoá oligarchia

Richard Andrews híres (sőt csípőssége miatt hírhedt) kritikája, amellyel Soboul *sans-culotte*-teóriáját és képét illette, sok tekintetben ennél is tovább megy. Véleménye szerint Soboul egyszerűen összekeveri a *sans-culotte*-ok önmagukról szóló retorikáját a történelmi valósággal, vagy némileg szelídebben: mindent készpénznek vesz, amit magukról állítanak. Noha jól tudjuk, hogy a francia forradalomban (és minden forradalomban) a beszéd, a retorika alapvető szerepet játszik a szereplők önmeghatározásában, ellenségeképükben, Soboul egyszerűen valóságként kezeli ezeket a diszkurzív önmeghatározásokat, ami még a legjobb indulattal is példátlan naivság. A „*sans-culotte*”-ok elbeszélik szociális valóságukat, retorikai-diszkurzív fegyverekkel élnek, mindezekből a szövegekből visszakövetkeztetni magára az

„egységfrontjának” ellehetetlenítése) fűződik a nevükhöz. A klasszikus, igen alapos monográfia: Cobb: *Les armées révolutionnaires*, i. m.

⁴¹ Szerzőnk ebben nem valamiféle primitivizmust lát: senkinek sem volt igazi receptje arra, hogyan lehetne megoldani a gabonaelosztás kérdését (mert, mint abban a gazdaságtörténészek is egyetértenek, Franciaország elég gabonát termelt népessége ellátására, s egyébként is nehéz elképzelni, hogy egy ekkora országban egy adott időszakban egyszerre mindenütt rossz legyen a termés). A probléma elosztási kérdés volt, nem termelési – amire tulajdonképpen egy megoldás született később: a vasút. Az „irányított gazdaság” háborús és belpolitikai kényszer volt (éppen a városi népmozgalmak nyomán), melyet korábban senki sem akart, azaz egy francia gazdaságtörténész szellemes *bon mot*-jával: „...a Hegypárt annyira volt etatista, mint Poincaré vagy Clemenceau.” (Hincker: *L'économie*, 178.) Mára egyébként is történészi közhely, hogy a Gironde–Hegypárt konfliktus elsősorban nem ideológiai jellegű volt, hanem a politikai stratégiát illette: a vidék-főváros, föderalizmus-centralizáció, liberalizmus-irányított gazdaság dichotómiákat nyilvánvalóan az utókor szembeállításai vetítették bele ebbe a politikai küzdelembe. Az is tény, hogy azért volt szükség szabályozásra, mert a mezőgazdaság alacsony színvonalon termelt, de nem a szabályozás miatt termelt alacsony színvonalon. Cobb *bon mot*-jával: „...a fiziokraták eltévessztették az országot, angol típusú megoldást javasoltak a szabad gabonakereskedelemmel indiai körülmények között”. Cobb: *Protestation*, 264.

„osztályhelyzetükre” egyszerűen tautológiát, körbejáró logikát eredményez csupán: Soboul szociális szempontokkal, osztályjellemzőkkel magyarázza a *sans-culotte*-ok diskurzusát, amely diskurzus az egyedüli forrása magára az osztályhelyzetükre nézve.

A politikai dokumentumok és az osztályhelyzet ilyen tautologikus egymást feltételezése Andrews szerint magával hozza a *sans-culotte* társadalmi jelenség és a „népi mozgalom” teljes félreértését. Soboul minden kritika nélkül használja a *populaire*, *plébien* kifejezéseket magára a mozgalomra, de osztálybázisára is – miközben (és itt érhető tetten Andrews kritikájának történeti magja) ezen fogalmak használata éppen a *sans-culotte* vezérkar és a jakobinusok eszköze volt a „nép” valóságos alávétésére. Véleménye szerint ugyanis a népi mozgalom csak legenda. Már egyszerűen empirikusan is: a Nemzetőrségnek 116 000 tagja volt Párizsban 1793 januárjában, ezenkívül még 80 000 párizsi harcolt a hadseregben, de önmagában a kézműves és kiskereskedő tulajdonosok száma is minimum 40–50 000-et tett ki. Ehhez képest a 48 frakció közgyűléseit szekciónként pár százan látogatták (de gyakran inkább kevesebben), de még ők sem tekinthetők a *sans-culotte* „mozgalom” igazi bázisának, hanem csupán a szekciók tisztségviselői: azaz legfeljebb 4000 ember egész Párizsban.⁴² A nagy frakcióharcok 1793 nyarán-őszén ezek különböző csoportjainak a küzdelmei voltak, melyekben a radikálisok az epuráció, a „fraternalizálás” révén az egyes közgyűlési szavazások idején valóban támaszkodtak szélesebb néprétegek szavazataira is, akiket egyébként a műhelyekben, árudákban befolyásuk alatt tartottak. Nem népi mozgalom volt ez, hanem a radikálisabb burzsoá oligarchia hatalomátvétele: nem utoljára fordult elő a történelemben, hogy egy oligarchikus csoport a saját küzdelmeit demokratikus harcként tüntette fel. A *sans-culotte* népi mozgalom esetében csak ezzel a kisszámú oligarchával számolhatunk: egyes forró pillanatokban (főleg a *journée*-k, a forradalmi napok idején) valóban volt mögöttük népi támogatás, de az „igazi nép” mindig marginális maradt, és természetesen sohasem vett részt valóban a szekciók irányításában. Sőt, az igazi választóvonal 1793–1794-ben is a nép, illetve ezen oligarchia (a „*sans culotte*-ok”) és a jakobinusok között húzóódott, vagyis teljes tévedés „autonóm népi mozgalomról” beszélni, ahogy azt Soboul teszi.

A népi mozgalom nemcsak mozgalom nem volt, hanem népi sem – szól Andrews kritikájának másik oldala. Ez a szekcióbéli „oligarchia” nemcsak politikailag különbözött a néptől, de szociológiailag is: szó sincs arról, hogy az alsóbb néprétegekből érkeztek volna, a különböző bizottságok tagjai helyben ismert, beérkezett, tulajdonnal bíró, szakképzett emberek voltak (vagy jóval kisebb részben szabadfoglalkozású értelmiségiek), azaz *horribile dictu*: maguk is „burzsoák”. Társadalmi értelemben semmiféle tekintetben sem különböztethetők meg a jakobinusoktól: a jövedelem, a tulajdon, a műveltség, az ideológiai késztetük tudatos volta sem különíti el őket a „forradalmi burzsoáziától”. Más kérdés, hogy a hatalmi harcokban az 1793–1794-es Párizsban a legfontosabb uralmi technológia éppen a „néppel való azonosulás” volt. Soboul éppen azokat a „szociális maszkokat” tekinti társadalmi realitásnak, melyek nem voltak mások, mint a populista burzsoá oligarchia hatalmi stratégiái. A korabeli körülmények között érdekükben állt „a népből származóként” tekinteni magukra, de valójában maguk is alkalmazottakkal rendelkező (legalábbis a néphez képest) gazdag kézművesek és kereskedők voltak, akik társadalmi hatalmat gyakoroltak a széles értelemben vett dolgozó nép felett. Így mindössze szociális képmutatás volt – és egyben hatalmi stratégia – az, amit Soboul társadalmi valóságnak tekintett. Ebből ered az a nehezen igazolható tézise is, mely

⁴² Elvileg egy-egy szekcióban nagyjából 160 tisztségviselő volt (például a bizottságok tagjai vagy a jegyzők és így tovább), azonban igen gyakran nem töltöttek fel minden helyet, és sokan több funkciót is elláttak, azaz 80 körül lehetett valójában a számuk, ezt szorozza fel Andrews a szekciók számával Andrews: *Social Structures*, 74.

alapján politikai véleményekhez osztálykülönbségeket társított: számára a mérsékelték mindig „burzsoák”, a radikálisok mindig „plébeien”-rétegek vagy *artisanok*, azaz nem vesz tudomást a II. év speciális helyzetének diszkurzív valóságáról (így fordul a dolog tautológiába: az *artisanok* politikailag radikálisok, mert osztályhelyzetükből ez következik, osztályhelyzetre pedig a politikai véleményükből következtetünk).

Andrews véleménye szerint Soboul koncepciója is minimum teleologikus: a hibás *sans-culotte*-kép következtében lesz *Thermidor*ból nemcsak politikai, hanem gazdasági reakció is, azaz az ipari tőke diadala a retrográd kistermelők felett, a kapitalizmus hajnala, a *sans-culotte* rétegek lassú lesüllyedése bérmunkásokká. Éppen ez a kép anakronisztikus: a *sans-culotte* a dinamikus, virulens, életerős burzsoázia neve volt, amely éppen a szekciókban levő hatalma révén tartotta függésben a munkásokat, legfontosabb társadalmi tőkájük pedig a munka világában levő irányító szerepük volt (azaz alkalmazottakkal rendelkező tulajdonosok voltak). Persze Andrews-nál is felmerül a kérdés: ha ez volt a helyzet, mi szükség volt egyáltalán az egész egalitárius *sans-culotte* ideológiára és tudatra?

Véleménye szerint a *sans-culotte*, főleg Párizs speciális világában, ugyanazt a szerepet játszotta, mint a jakobinus „*peuple*” képzet az országban: a forradalom védelmében egy táborba terelni a burzsoáziát és a népet, azaz politikai (ön)meghatározás révén felülírni a szociális törésvonalakat. Ebben az ideologikus diskurzusban a produktív, hasznos munka (fizikai, szellemi vagy éppen állampolgári, azaz a szekciókban való részvétel) volt a csoportképző erő a parazitákkal, a spekulánsokkal, az élősködőkkel szemben, azaz a dolog egyszerre felülről és alulról is zárt (nincsenek benne sem az „arisztokraták”, azaz a nemesek, sem az igazi városi szegény rétegek, azaz a legalsó társadalmi csoportok – ez magyarázza a *sans-culotte*-ok szolidaritásának hiányát a marginalizáltakkal szemben). A *sans-culotte* fogalma tulajdonképpen a dolgozó burzsoázia és a dolgozó nép szövetségének ideológiai alapzata volt. Ennek a szövetségnek alapvető fontossága volt a forradalom túlélésében: a *sans-culotte* paradigma a termelő munkát egyszerre állampolgári és társadalmi imperatívusszá tette egy nem gépesített (ráadásul háborúban álló) gazdaságban (ahol az egyetlen igazi energiaforrás az emberi és az állati erő). Azaz a termelő és az állampolgár megfeleltetése egymásnak igen hasznosnak bizonyult – mind a *sans-culotte*, mind a jakobinus diskurzusban.

A két retorika, folytatja Andrews Soboul koncepciójának éles kritikáját, inkább komplementer, mint egymással szembeállítható szerepet játszott: szó sem volt valamiféle radikális szociális mozgalomról. A gazdagok elleni *sans-culotte* jeremiádák nem valamiféle osztályharc megnyilvánulásai voltak, hanem a forradalmi burzsoázia és a dolgozó nép közti szövetség ideológiai cementjét adták az arisztokráciával, a spekulánsokkal, az élősködőkkel szemben. A hatalom 1792 augusztusától leginkább a termelő burzsoáziához került át a nem termelő rétegektől (járadékokból élők, szellemi szabadfoglalkozásúak, főleg jogászok), ezt mutatja magának a kommunnek az összetétele is. Hatalmi harc volt ez – de a burzsoázián belül.

Andrews megállapítása megállja a helyét: a párizsi önkormányzatban valóban hatalmi harc folyt, ugyan nem 1792-től, hanem már 1791-től fokozatosan többségbe kerültek a kiskipari műhely- és butiktulajdonosok, háttérbe szorítva lassan a szellemi szabadfoglalkozásúakat.⁴³ De ezeket a rétegeket „termelő burzsoáziának” tekinteni súlyos anakronizmusnak tűnik: az „*Arts et Métiers*” (vagy az „*Arts et Manufactures*”) világának tagjai, az „*artisanok*” a

⁴³ Az első (cenzusos) önkormányzati választásokon (1790 szeptemberében) a szellemi foglalkozásúak aránya a községtanácsban 59% (34% a jogászoké), a „termelő burzsoáziáé” 32% – a különböző választásokon az előbbiek száma egyre csökken, az utóbbiaké növekszik, végül az 1792. szeptemberi, már általános választás koronázza meg a tendenciát: a termelő burzsoázia többségbe kerül (58%), a jogászok aránya alig 9%. Lásd minderről: Genty: *Les élections parisiennes de 1789 à 1792*, i. m.

korban semmiképpen sem számítottak „burzsoának” (még ha tulajdonosok voltak, akkor sem), a burzsoáziát hasonló szakadék választotta el az *artisan* világtól, mint a nemességtől. Andrews és Soboul kritikája ebben a tekintetben súlyos tévedés: a szekciók elitje és tagsága ugyanabból a termelési világból származik – de ez nem a burzsoázia világa volt. Nem kétséges, hogy az *artisan* világban is volt hierarchia, de ez a hierarchia is ezt a burzsoázia világától alapvetően különböző világot tükrözi (erről még részletesen fogunk szólni) – ez a hierarchia egyébként nem akadályozta meg valamiféle egységes mozgalom kialakulását akár a burzsoáziával szemben is. Mechanikus megfelelést feltételezni az *artisan* és a *sans-culotte* között talán valóban nem lehetséges, de „burzsoának” minősíteni a *sans-culotte* mozgalom akár-csak vezérkarát szintén képtelenségnek tűnik. 1792 augusztusa után nem a „termelő burzsoázia” került a szekciókban lassan túlsúlyba, hanem ez az *artisan* réteg (főleg a későbbi „epurációk” révén, majd magától értetődően a kommünben szintűgy: 1793 tavaszán a 132 fővárosi önkormányzati képviselőből 82 *artisan*, a Végrehajtó Bizottság 48 tagjából pedig 25). A politikai radikalizáció igen komoly mértékű személycserével járt. Egy jellemző példa: a Gravilliers-szekcióban a választott testület nemcsak teljesen megújult ugyanebben az időszakban, hanem a legbefolyásosabb szereplő Jean-Marie Boscary, egy gazdag kereskedő helyett a „veszett” Jacques Roux lett (s a harminchárom képviselőből huszonhárom érkezett az *artisanat* rétegből)...⁴⁴

De a történet vége is arra utal, hogy a korban nagyon is tisztában volt azzal mindenki, hogy a *sans-culotte* más társadalmi réteget jelent, mint a burzsoázia. A *Thermidor* utáni leszámolás a népi mozgalommal mind az elkövetők, mind az áldozatok szemében alig tagadhatóan szociális háború is volt: a „*gens honnêtes*” térnek vissza a szekcióba, és veszik újra a kezükbe a helyi hatalmat (sőt, mindez gazdasági programváltást is jelentett: a maximum, a rekvirálások, a házkutatások végét). Ők igencsak meglepődtek volna, ha mindezt valaki a burzsoázián belüli harcnak festi le számukra... Maga a *sans-culotte* is újra szitokszóvá vált, mint 1792 előtt (csak éppen már a terror bélyege is ott volt a homlokukon; ebből a korszakból indul egyébként a fekete legendájuk és/vagy a jelenséget sújtó felejtés, melyből Soboul húzza ki őket végül), szembeállították azzal a *citoyent*, és mindenki számára egyértelmű volt, hogy ennek a szembeállításának nemcsak politikai, hanem társadalmi alapjai is vannak. *Thermidor* után (főleg a külső veszély elmúltával) maga a burzsoázia is valamiféle aberrációnak tartotta a néppel való szövetséget – nem kizárólag politikai, hanem társadalmi alapon is: az antidemokratikus és antiszociális politika egymást feltételezte, és a *sans-culotte* az immár féken tartani vágyott népet jelentette. Ez másik oldalról szabad folyást engedett a *sans-culotte*-ok „osztálygyűlöletének”, a *germinali* és *prairiali* felkelések, melyek a mi meglátásunk szerint talán a modern történelem első igazi osztályháborúi voltak. Az ezt követő megtorlások, a mozgalom végleges felszámolása is kétségkívül bírt társadalmi szempontokkal, ahol kevésbé az egyéni tettek számítottak, mint a *sans-culotte* bélyeg – éppen a szekciók vezérkarára sújtottak le (elsősorban a forradalmi bizottságok tagjaira), akik aligha voltak „burzsoák”.⁴⁵

Andrews számára így természetesen egy valamiféle radikális politikai-társadalmi *sans-culotte* forradalom is legenda csupán. A hegyparti állami adminisztráció igen komoly vonzerőt jelentett a szekciók tisztségviselői számára, egy idő után egyszerűen beépítette őket a forradalmi kormányzat intézményrendszerébe. Ezért tévedés azt gondolni, hogy két

⁴⁴ Lásd Dupuy: *L'électorat de la section de Gravilliers 1791–1792*, i. m.

⁴⁵ Erről a történetről lásd Tønnesson már említett munkáját, illetve Cobb: *Note sur la répression contre le personnel sans-culotte de 1795 à 1801*, i. m.; Monnier: *De l'an III à l'an IX, les derniers sans-culottes*, i. m.

demokrácia-modell állt egymással szemben, inkább komplementer viszonyt kell közöttük feltételeznünk. A népi mozgalom politikai autonómiája helyett szimbiózis állt fenn a forradalmi kormányzattal, a kommünnel, a politikai klubokkal, a népi társaságokkal. Éppen ez a szimbiózis biztosította a jakobinus hegemoniát elsősorban Párizsban, de más nagyvárosokban is.

Soboul nem a forradalmi Párizs politikai-társadalmi történetét írta meg a *sans-culotte*-jelenségen keresztül (noha még a legnagyobb ellenfelei, elsősorban Furet is mindent elhittek ez ügyben neki), hanem a társadalomtörténet valamiféle retorikai históriáját, egyszerű politikatörténetet vagy még inkább a forradalmi politikai kultúra egy aspektusának a históriáját, amelynek az általa feltételezett társadalmi alapjai tarthatatlanok. Bármilyen furcsán hangozzék is, a történeti valóság, fejtegeti Andrews, a következő: a *sans-culotte* fénykora a párizsi burzsoázia legautentikusabb hegemoniájának korszaka volt (hiszen leszámoltak mind a nemesség, mind a klerikusok politikai hatalmával) a város népe, az állam és a republikánus fegyelembé kényszerített nemzet felett.

A „forradalmi burzsoázia” világát (a jakobinus klubét vagy éppen a konvent képviselőjét) egyként kezelni vagy akár a szekciók világával szimbiózisban levőnek tekinteni azonban számunkra társadalmi-kulturális képtelenségnek tűnik:⁴⁶ a „*sans-culotte*-izmus” nem egyszerűen politikai elv és gyakorlat volt, hanem társadalmi létforma is, a *sans-culotte*-oknak egészen másfajta koncepciójuk volt a társadalmi kapcsolatokról, mint akár a jakobinusoknak. (Robespierre gyűlölte talán leginkább ezeket az új társadalmi érintkezési módokat, a tegeződést, a kokárdaviselést, a frigiai sapkát...) Alighanem volt a jakobinusoknak második vonalbeli gárdája (közülük a leghíresebb talán Claude-François Lazowski), amely közvetített a klub és a szekciók között, és természetesen könnyen elképzelhető, hogy ez a gárda más társadalmi réteghez tartozott, mint maga a *sans-culotte* „tömeg”. De ez a tömeg aligha lehetett a „burzsoázia belháborújának” tudatlan, manipulált ágense csupán, hiszen ha a népi mozgalomnak semmiféle autonómiája nem volt, hogyan magyaráznánk a leghatározottabban hangztatott szociális követeléseiket, melyeket a Hegypárt egészen 1793 őszéig maga is ellenzett (a maximumot még Saint-Just, sőt Marat is)? Egy a helyi burzsoázia által dominált mozgalom vajon miért állt volna elő ilyen radikális követelésekkel?

A korporációktól a *sans-culotte*-ig

A klasszikus sobouli *sans-culotte* olvasat más kritikái egy másik paradoxonra hívják fel a figyelmet. Minden történész egyetért abban, hogy a *sans-culotte* mindenképpen valamilyen módon a munka világából érkezett (a korban domináns kisműhelyek és kisboltok miliőjéből), mégis éppen ez az az univerzum, amely a legkevesebb figyelmet kap a jelenség leírásában. Szinte úgy tűnik, mintha 1791 és 1795 (azaz, mondjuk, a Mars-mezei tüntetés és a *prairiali* felkelés) között a francia nagyvárosokban alapvetően nem is dolgozott volna senki – noha talán a *sans-culotte* jelenség kulcsa éppen itt van: a munkahelyi, a tulajdonosok és a munkások közti konfliktusok miliőjében, mely konfliktusok a városi társadalmak (elsősorban

⁴⁶ A visszaemlékezésekből úgy tűnik, hogy még a hegyparti képviselők közül is igen kevesen és nagyon ritkán jártak el a szekciókba (Léonard Bourdon vagy Jacques-Louis David voltak az ismert kivételek, de jellemző anekdota *Thermidor* napjáról, hogy a szekciók küldöttei meg Robespierre-t sem ismerték fel, összetévesztették az öccsével). Lakóhelyük is távol volt a népi negyedektől: burzsoá buborékban éltek a Tuilériák és a Palais-Royal környékén, teljesen más világban, mint a *sans-culotte*-ok akár vezéralakjai is – respektussal, de érezhető távolságtartással kezelték a népi mozgalom mindennapi valóságát. Érdekes írás erről a forradalom egyik fontos angolszász történészétől: Jones: *La vie parisienne des Conventionnels en 1793*, i. m.

Párizs) alapmintázatát adták. A nagy forradalmi átalakulásban ezen összecsapás szereplői lassan felszerelkeztek a szabadság és az egyenlőség nyelvével, márpedig ez példátlan veszélyeket rejtett magában. Ezeknek a konfliktusoknak a kanalizálását szolgálta a lehető legúj-szerűbb társadalmi idióma, a *sans-culotte*.

A történetírásban a munka világának problémái teljesen eltörpültek a politikai kérdések mellett (maguk a szociális problémák is csak a *subsistance* képében tűntek fel), noha tulajdonképpen a nagy kérdés éppen ez: a francia társadalom egyre fegyelmezettebbé, rendezettebbé, keretek közé szorítottabbá, felügyeltebbé vált, nincsenek az adókkal szembeni lázadások, eltűnnek a klasszikus városi mozgolódások is – miközben a 18. század második felében mást sem hallunk a városi társadalmakról, mint az *indiscipline ouvrière* (a munkások lázongásainak) leírását, a legélesebb konfliktust a *maître*-ek és a *compagnonok* (a céhek mesterei és segédek) között. Majd egyszer csak varázsütésre 1792 nyarára a városi kisboltok és műhelyek népe valamiféle közös frontban lép a színre: immár mint *sans-culotte*. De még 1791 tavaszán is, a mesterek és a segédek közti szociális konfliktus zenitjén is elképzelhetetlen volt a *sans-culotte* jelenség mint (mondjuk így) szociopolitikai mozgalom és ideológiai nyomásgyakorló csoport. A nagy kérdés az, hogyan és miért válhatott a jelenség a forradalom legfontosabb társadalmi és politikai realitásává.

William H. Sewell a korporációk, azaz a mesterek céhei és az inasok többnyire fél- vagy teljesen illegális *compagnonnage*-ai (néhol vallási köntösbe bújtatott *confrérie*-ei, vagyis testvériségei) létének a fontosságát húzza alá a *sans-culotte* jelenség megszületésében.⁴⁷ E korporációk léte sokáig a történetírás egyik vakfoltja volt, noha a céhek és a *compagnonage*-ok nagyon is léteztek még a forradalom kitörésének idején is (a felvilágosult elit és az *économistes* [a korabeli gazdasági liberálisok, elsősorban a fiziokraták] támogatásai⁴⁸ ellenére), sőt általában véve a korporációs rendszer a városi népesség felügyeletének és ellenőrzésének szerve is volt, méghozzá nemcsak a munka világában, hanem a magánéletre kiterjedően is. A királyi és a helyi autoritások fontos segédcsapatainak számítottak.⁴⁹ Nem véletlen, hogy 1789 augusztusában, a privilégiumok eltörlése idején a céhek megmenekültek (noha a mesterek magánéletre kiterjedő hatalma a segédek felett természetesen maga is „privilégium” volt), de az is tény, hogy mindenki sejtette: az új, a társadalmi testületek végét deklaráló rendben létezésük csak ideiglenes lehet.

⁴⁷ Sewell: *Gens de métier*, i. m.

⁴⁸ Elsősorban Diderot-ra gondolhatunk, aki szerint az egész társadalom szenved az *arts mécaniques* és az *arts libéraux*, azaz a mesterségek és a szabad művészetek közti hierarchikus különbségtételtől. Az Enciklopédia szócikkében is inkább az előbbiből találhatók a példák: ezek fejlődése segíti a társadalom fejlődését. Diderot ostromozza, hogy kortársai megvetik azokat, pedig azok a civilizáció alapjai, melyek nélkül a műveltség vagy a filozófia sem volna lehetséges, ugyanakkor az azokat művelők mechanikus automaták, nem azért értékesek, mert intelligensek volnának, hanem mert hasznosak. Számára ennek a munkának az értéke nem az emberekben, hanem a sematikus szabályaiban rejlik. A szabályokat mindenki számára megismerhetővé kell tenni, mert így megy előre a világ (ahogya tudományok esetében is). Azokat szabadon kell fejleszteni – azaz a céhek szabályozásának véget kell vetni. Az *économistes* kritikája közismert: a korporációk gúzsba kötik az egyének gazdasági szabadságát, így magát a gazdasági fejlődést is. Vö. Diderot: *Art*, i. m. XIII.

⁴⁹ A „*Corps et Communautés d'arts et métiers*” mintegy közhatalmi testületek voltak (igaz, a francia monarchiában nem rendelkeztek olyan hatalommal, mint Flandria vagy Itália városaiban), melyek kollektív ellenőrzés alatt tartották a közös szakmában dolgozókat. Kétségtelen tény, hogy a 18. század második fele már távolról sem számítható az aranykorukhoz, de még 1788-ban is 1700 új mestert iktattak be Párizsban. Tulajdonképpen az *ancien régime* egész társadalmát korporációkból, társadalmi testületek láncolatából állt.

A mesterek céheinek panaszfüzetei a forradalom előtt tanúskodtak valamiféle forradalmi elkötelezettségről (fejenkénti szavazás a rendi gyűlésben, a privilégiumok vége, egyenlő adózás, azaz az állam alapvető reformja), miközben meggyőződésük volt, hogy az ő „prerogatíváik” (előjogaik) nem privilégiumok, azaz a legkevésbé sem gondolták, hogy kritikájuk a nemességről-papságról alkalmazható lenne a korporációkra is. De (különösen 1789 augusztusa után) vakok sem voltak. A mesterek céhei szinte élőhalott állapotba kerültek, miközben a segédek a forradalom nagy viharából éppen ellenkező következtetést vontak le: nemcsak a mesterek felettük gyakorolt személyes hatalmának, hanem a *compagnonnage*-ok féllilegális helyzetének is vége. A forradalom nemcsak a személyes szabadságukat hozta el, hanem kollektív szerveződésük teljes szabadságát is.

Nem csak kiléptek a félárnyékból a régi „*confrérie*”-k (nehéz meghatározni ezek jelentőségét éppen a represszió hiánya miatt, hiszen az elsődleges források a „népi mozgalomra” nagy részben rendőri jelentések a korban; de komoly szervezetekről beszélhetünk a cipészek, a nyomdászok, a kovácsok, ácsok, szabók körében is), hanem – és ez még félelmetesebb lehetett a mesterek számára – elkezdték a forradalmi idióma nyelvét beszélni: az új szervezeteknek *club* vagy *société* a nevük, ahová az egyének szabadon beléphetnek (vagy sem), *secours mutuel*, *école fraternelle* szervezeteket hoznak létre (azaz a jótékonyaság és a szakma régi tradicionális korporációs intézményeinek átnevezése történik a forradalom nyelvére), különböző szakmai szabályozásokkal élnek (munkaerőpiaciakkal is), összhangban a forradalom menetével, elveivel, eszméivel, szabad a csatlakozás, de testületként, egységes akaratként működnek, a cél *le bien de notre art*, azaz valamiféle szakmai öngazgatás, de immáron a segédek, azaz maguk a munkások kezében!

Mindeközben komoly „szociális konfliktusok” is zajlanak Párizsban (bérmozgalmak a különböző szakmákban), majd a mesterek céheinek 1791. márciusi eltörlése az immár volt mesterek között tovább növeli a pánikot. Végül, aligha váratlanul, az államhoz fordulnak a kérdés rendezése érdekében. Ez vezet el minket a híres-hírhedt Le Chapelier-törvényhez (1791. június), amely megtiltja a volt segédeknek (munkásoknak) koalíciók létrehozását, azaz a kollektív szerveződést, hiszen ezek az akciók újjáélesztik a korporációkat, a testületekre épülő társadalmat, márpedig ez maga az ellenforradalom, *aprétendues intérêts communs* („az állítólagos közös érdekek”) képviselője, hiszen az egyéni érdek és az általános érdek között nincs, nem is lehet semmi – ezekkel az érvekkel végül sikerrel állította a törvény mögé szinte mindenkit az egyre konzervatívabb többség az Alkotmányozó Nemzetgyűlésben.

De hogy lesz ebből *sans-culotte* mozgalom, tehetjük fel a kérdést. Sewell (kissé meglepő) feltételezése az, hogy valamiféle *esprit du corps* (testületi szellem) létezett egy-egy szakmán belül a mesterek és a segédek korporációi között: kapcsolatuk távolról sem volt konfliktusmentes, de mégiscsak egy univerzumhoz tartoztak, és – ami lényeges témánk szempontjából – maga a *sans-culotte* jelenség sok tekintetben ennek a viszonyoknak az örököse. A cenzustól megszabaduló szekciók lesznek a korporációk örökösei (így szinte „kimarad” egy év 1791 és 1792 nyara között, ez igen problematikus az érvelésben, amire később még visszatérünk), a *sans-culotte* pedig immár a jogilag egyenlő emberek közti munkahelyi kapcsolatok új idiómája. Ez magyarázza azt a valóban figyelemre méltó jelenséget, hogy nem volt igazi ellenállás a Le Chapelier-törvénnyel szemben – igaz, maga a törvény igen represszív, és mögötte ott a *loi martiale* és a Mars-mezei vérengzés árnyéka.

Sewell szerint tehát a *sans-culotte* valamiféle korporációs pótlék, a korporációs nyelvezet átalakulása a forradalmi idióma hatására. Az elv, hogy a közös szakmában dolgozóknak valamiféle külön érdekük vagy értékrendjük lenne, teljesen idegen az állampolgári egységben hívó *sans-culotte*-ok számára: a *gens de métier* helyett *sans-culotte*-ok, az egységes köztársaság egyenlő állampolgárai. Egy dolog maradt: a korporativizmus, az immár egységes

munka világa nem lett individualista, de a morális közösség most nem egy szakma, hanem a köztársaság. Itt sincs többé átmenet az egyéni és az általános érdek között, de a *sans-culotte* szembenáll az egyéni érdekekkel is – amivel tulajdonképpen nem áll messze az *ancien régime* korporációs idiómájától, de a szakmai közösség helyett most az egész nemzet van a közép-pontban, amely egy testként, egy akaratként viselkedik. Korporációk helyett ezt jelenítik meg a szekciók mint a szuverén nép kifejeződései. Ezért joggal szólhatnak bele olyan dolgokba, mint régen a korporációk (bérek, segélyek, élelmezés); de immáron a népszuverenitás képviselői is voltak egyben, aminek, jól tudjuk, igen messze ható következményei voltak a forradalom menetére.

Sewell azt is hangsúlyozza, hogy távolról sem olyan inkoherens és ellentmondásos a *sans-culotte* ideológia, mint ahogy Soboul vélte, talán öntudatlanul is a 19. századi osztálytudat képéből kiindulva, melyben a sokszínű társadalmi bázis feltétlenül szétartó ideológiához vezet, hanem talán inkább brutális, nem túl szofisztikált, sokszor irreális, hosszú távú győzelemre bizonyára alkalmatlan, de koherens.

A tulajdonról való vélekedésük inkább a múltba, mint a jövő felé mutat; Sewell nézőpontjából szemlélve: a korporációk felé. Az *ancien régime*-ben a korporációk lényegében a nagytulajdon létrejöttének megakadályozására is szolgáltak, limitálták a tulajdon nagyságát, de a tulajdonnal való élés jogát is. A *sans-culotte* program e tekintetben is a korporációkat jellemző morális és közösségi karakterjegyeket kiterjeszti az egész társadalomra, a király helyett a nemzet lesz a közös meghatározója, a szakmai korporációk helyett a szekciók a szabályozás eszközei, és persze mindez forradalmi nyelvezetben jelentkezik („arisztokraták”, „létezéshez való jog”, „egyenlőség” stb.), de mindennek félreismerhetetlen az eredete: a korporációs idióma.

Sewell-konceptióját a téma másik szakértője, Philippe Minard teoretizálja talán kissé világosabban: a korporációkkal maga a munka felügyelete és a mesterség szabályozó alapelve tűnt el, lényegében a munkások koalíciói maradtak csupán a porondon: „tulajdonosai letünk a mesterségünknek”, ahogy a volt segédek büszkén megfogalmazták.⁵⁰ A régi céheket át kívánták alakítani valamiféle öngazgatássá, melynek ideális formájában mindenki kibontakoztatja a tehetségét az igazságosság határai között: a szabad piacot a tehetség, de a luxustól és kapzsiságtól való tartózkodás is szabályozza, és senki sem pusztul bele a munkába – létrejön az egyensúly a munkabér és az élelmiszerek ára között, azaz a meritokrácia ideológiája (a *dignité professionnelle* [a szakmai büszkeség] egy ideje már nem a korporatív fegyelem eszköze volt, hanem éppen ellenkezőleg, a munkásellenállásé, amely éppen azért viselte nehezen az alávétést, mert meggyőződése volt, hogy a munkások értenek igazán a szakmához) egy *artisan* utópiába torkollott.

A *sans-culotte* ideál eszerint nem a mesterek ideológiai dominanciájában gyökerezik, nem is valamiféle paternalizmusban, hanem különböző elemek konvergenciájában: valóban az *ancien régime* korporativizmusából merít, de tulajdonképpen annak munkások által történő kisajátítása. A *sans-culotte* nyelvezet a 18. századi műhely deformált-idealizált képét mutatja: a mester és segéd közötti egyenlőség csak ideológia volt, mítosz, de lehetőséget adott arra, hogy a forradalom mindent megváltoztató körülményei között a munkások szabad és egyenlő polgárokként határozzák meg önmagukat. A munkások koalícióinak tündöklése csak egy rövid pillanat volt, a Le Chapelier törvény szétverte szervezeteiket, ám maga az idea életképes maradt – csak a szakmai *corps* helyett már az egész nemzetre kiterjesztve: ennek a megvalósulási formája volt végeredményben a *sans-culotte* jelenség.

⁵⁰ Lásd a nyomdászok koalíciója kapcsán: Minard: *Identité corporative et dignité ouvrière: le cas des typographes parisiens*, i. m.

A korporációk vége és a sans-culotte

Noha Steven L. Kaplan a 18. századi korporációk történésze, a róluk szóló (Sewellénél jóval alaposabb, a forradalom politikatörténetét is a témába kapcsoló), mára klasszikus könyve *a sans-culotte* jelenség forrásvidéke vizsgálatának is egyik elengedhetetlen munkája lett.⁵¹ Kaplan óta egészen egyértelmű, hogy a korporációk, a munka világa nélkül a *sans-culotte* jelenség sem érthető meg. Nemcsak arról van szó, hogy csak Párizsban az *ancien régime* idején mintegy 40 000 mester és 124 céhműködött, hanem arról is, hogy a korporációk rendszere a városi társadalmak alapvető szövetét jelentette; nem egyszerűen termelési és elosztási (azaz gazdasági) rendszer, hanem mindenekelőtt a társadalmi reprezentáció és rétegződés szisztémája és természetesen a rendfenntartás eszköze is volt (szerzőnk szavaival: a *grande chaîne de la discipline corporative*, „a korporatív fegyelmező láncolat”).

A városi társadalmi viszonyok, a régi rendre oly jellemző módon, megelőzték a gazdasági viszonyokat, és sok tekintetben formálták is azokat. A mesteri cím nemcsak (sőt nem is elsősorban) gazdasági, hanem társadalmi hatalmat is jelentett – főleg a munkaerőpiac és a munkahelyi fegyelem tekintetében; itt a társadalmi viszonyok domináltak a termelőviszonyok felett, a mester–segéd nem egyszerűen munkaadó–bérmunkás viszony volt. Az utóbbi engedelmességgel tartozott, de nem (vagy legalábbis nem csak) a fizetésért, inkább azért, mert alacsonyabb társadalmi helyzetben volt: a segéd távolról sem volt tagja a korporációnak, de eleme volt a korporációs rendszernek, azaz segéd és mester között létezett intézményszerű, jogi, „gazdaságon kívüli” viszony is.

Ez magyarázza, hogy Turgot a korporációk eltörlését illető reformja (1776) valóban a világ feje tetejére állítását, vagy ahogy a korban mondták, a társadalmi viszonyok „karnevalizálását”⁵² jelentette. Még érdekesebb, hogy ez a néhány hónapig tartó karnevál mit jelentett a főszereplőknek: Turgot szabadságról beszélt, a mesterek azonban egyenlőséget hallottak, azaz a régi hierarchiák végét, amelyek a rend és a szabályozás alapját képezték – és a segédek is így értették a dolgot: mostantól egyenlőek a mesterekkel, ezért fogadják örömmel és karnevállal Turgot rendeletét. (Mondanunk sem kell, hogy mindez alapvetően ellentmond Sewell érvelésének, aki a korporációkban valamiféle harmonikus rendet vél felfedezni, amely „univerzumnak” a segédek is bevett tagjai lettek volna.)

A céhek gyors, alig pár hónappal későbbi visszaállítása után aligha meglepő módon még kiélezettebbé vált a mesterek és a segédek viszonya, miközben mind a korporációk, mind a mesterek szorítottak ellenőrzési mechanizmusaikra – valamiféle, a korabeli „arisztokrata reakcióra” emlékeztető jelenség lehetett mindez a mesterek között? Az arisztokraták helyett inkább Turgot másik bukott reformja (a gabonakereskedelem teljes szabadsága) ellenzőit állíthatjuk párhuzamba velük. Kiderült, hogy a munkaerőpiacot sem lehetséges kizárólag a piacra bízni, a mester és a segéd közti gazdasági kapcsolat csak másodlagos a korporációs rend társadalmi szerepéhez képest (ahogy a városok népességének élelemmel való ellátása sem egyszerűen a piaci szabadság kérdése volt, hanem szociális, rendfenntartási kérdés is). Mint már Sewellnél láttuk felvillanni: valójában a segédek sem a teljes liberalizációt akarták – hanem a saját kezükbe venni a szakmák szabályozását.

1776 után mindenesetre sohasem állt vissza teljesen az eredeti céhes rendszer; ehhez túl nagy volt már az ellenállás, és persze egyre nyilvánvalóbbak lettek a rendszer gazdasági hatékonyságot is korlátozó vonásai. Nem a régi rendszer éledt újjá: szociokulturális valóságból inkább az állam felügyelete alatt álló, a mesterek és a munkások közti mediációs szerv lett a

⁵¹ Kaplan: *Corporations*, i. m.

⁵² Vö. „Le carnaval de Turgot: l’apocalypse”. Kaplan: *Corporations*, 77–104.

korporációkból (racionalizálásuk is megtörténik: számuk alig harmadára, 45-re esik vissza). Kaplan kifejezésével ez az „új korporativizmus” lényegében véget vetett a korporációknak mint valamiféle (akár látszólagosan) morális autonóm közösségeknek. A céhek ilyen szerepe, elsősorban a segédek ellenérzései miatt, egyébként is illúzió volt már a század végén. Kaplan szerint Sewell sok tekintetben ugyanabba a csapdába esik a korporációkkal, mint Soboul magával a *sans-culotte* mozgalommal kapcsolatban: mindenféle kritika nélkül elhiszi, amit magukról állítanak, valamiféle társadalmi valósággént kezelve a magukról szóló retorikájukat.

Necker kevésbé ismert (ami annál is meglepőbb lehet, mert tulajdonképpen az egyetlen sikeres) reformja,⁵³ az „új korporativizmus” bevezetése a céheket illetően a regularizáció és a liberalizáció kettősségével élt: az új rendszer rugalmasabb volt, nagyobb teret adott az egyéni előrelépésnek, az autonóm mozaikok helyett egységes rendszert hozott létre. Megmaradnak tehát a céhes keretek, de a cél immár a piac és a regularizáció összeegyeztetése a fejlődés és a rend érdekében az állam gyámsága alatt, s nem valamiféle morális közösség fenntartása. Az állam nem is kívánta a céheket egyszerűen feltámasztani, de belátta, hogy a felszámolásuk nem a megfelelő megoldás, mivel a munka elkerülhetetlenül a társadalmi kontroll legfontosabb eszköze, így a korporációs rendszer a *police* (a kormányzás) frontvonalára; ezért hatékonyabbá, mert jobban integrálttá tették, ahol az államnak nagyobb súlya volt. Ezentúl az állam döntött arról, hogy hol lehetnek korporációk, és ezek milyen feltételekkel és célokkal működhetnek – a regularizáció sok tekintetben állami feladattá vált. Az új korporativizmus beverte az utolsó szöveget a céh mint „morális közösség” paradigmájának korporsójába: bürokratizálta és deszakralizálta a korporációkat, a félig még mindig vallásos, idealizált közösséget tulajdonképpen felváltotta az egy szakmához tartozó hivatásosak közössége. Az állam sem kívánta többé a társadalmi viszonyokat olyan intézményeken keresztül fazonírozni, mint a régi típusú korporációk, egyszerűen egy országos szintű ellenőrző-szabályozó rendszert akart. Ez annál is sürgetőbb volt, mert a 18. század második felében egyre több munkásmegmozdulásra került sor a városokban, és ezek lecsillapítására a bürokratikus módszerek sokkal hatékonyabbnak tűntek, mint a mesterek hagyományos eszközei. Az új korporativizmus idején a mesterek közti régi szolidaritás repedezett (a *maîtrise*, a mesteri cím pénzért való megvásárolhatósága, függetlenül a céh közösségének véleményétől, jórészt illúzióvá tette a mesterek közti közösséget is), miközben egységes, uniformizált, bürokratizált, racionalizált szabályozás jött létre, amely egyébként egy tekintetben inkább megnövelte a mesterek hatalmát: most már explicitebb módon lettek az államhatalom képviselői is a munkásaik felett.

A lehető legnagyobb szkepszissel tekinthetünk tehát a forradalom előestéjén a Sewell-féle képre a „korporációs idióma” erejéről és szerepéről a (későbbi) mester-segéd, tulajdonos-munkás egységfront létrejöttében.

És még csak most következett a forradalom.

A forradalom „kezdétén” (mint köztudott, legalább 1789 júliusáig senki sem tudta, hogy egy forradalom kezdetét éli meg) a korporációk is bizalommal tekintettek a rendi gyűlés összehívására elé, hiszen ez azt mutatta, hogy az állam továbbra is a közösségi élet alapvető szerekeként kezeli őket; a vidéki városokban többnyire megőrizték alapvető szerepüket a képviselők megválasztásában és a panaszlevelek összeállításában. Intő jel lehetett azonban, hogy Párizsban már nem ez volt a helyzet (ott már körzetenként jöttek létre a harmadik rendet megválasztó gyűlések), s a felvilágosult elitek is világossá tették, hogy mit gondolnak ezekről a korporációkról: Helyi érdekeltségű, egymással is vitában álló testületeket láttak bennük, amelyek nem képesek felemelkedni az új, nemzeti érdekeket képviselő politika szintjére,

⁵³ Kaplan: *Corporations*, 324–326.

s kioltanák a közösségi szellemet, ha ők uralnák a választási gyűléseket. A létrejövő párizsi önkormányzat is már egyének, nem társadalmi testületek által alkotott közösség élén képzelte el magát (azaz valamiféle politikai *Gesellschaft* veszi át a céhek által is szimbolizált *Gemeinschaft* helyét).

Az idők szavával (individualizmus, szabadság) szemben a céhek híveinek (főleg a gabonakereskedelem teljes szabadságát tekintették analóg jelenségnek: a piac ott is káoszhoz vezethet, ahogy a céhek megszüntetése is) érvei keveset értek, de 1789-ben amúgy is annyiégető kérdés merül fel, hogy a közvélemény nemigen foglalkozott velük, s megszüntetésük hatalmas problémahalmazt vetett volna fel a mindennapokban. Így azután 1789. augusztus 4-e híres éjjelén eltörölték az összes privilégiumot, egyet kivéve: a korporációk rendszerét. Mégis sokan úgy hitték, hogy a céhek vagy már megszűntek, vagy a küszöbön áll a megszüntetésük, hiszen augusztus 4-e és az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata után olyan nagy képzelőerőre nem volt szükség, hogy valaki úgy gondolja, minden ember azt a foglalkozást választja magának, amelyiket akarja... A céhek védelmezői hiába érveltek azzal, hogy egyik dokumentum sem szól *explicit*e a munka világáról, a munkások elkezdtek úgy érteni, hogy szabadon változtathatnak munkahelyet, mindenki azt a tevékenységet folytathatja, ami nem árt másnak vagy nem veszélyes a társadalomra, azaz: minden, ami nem tilos, az szabad – a korporációk létalapja voltaképpen megszűnt.

A mesterek a helyzetet látva stratégiát váltottak. Kaplan koncepciója szerint itt kereshetjük a *sans-culotte*-ok egyik forrásvidékét: a korporációk *de facto* végét látva, a mesterek a munkásaik feletti társadalmi hatalmukat az új képviselői szervek által látták biztosítottnak, ezért hangsúlyos szerepet kezdtek játszani a helyi politika szerveiben (klubok, népi társaságok, körzetek, majd szekciók, maga a municipalitás, ezek bizottságai). Azaz, amit Sewell a korporációk valamiféle továbbélésének gondolt, valójában a felváltásuk volt valami újjal, a munkások feletti társadalmi hatalom más eszközökkel. Sőt Kaplan még tovább megy: azt állítja, hogy nemcsak az ekkor még censzusos (azaz csak a mesterek számára nyitott) helyi politikai szervek felhasználása, hanem maga a *sans-culotte* ideológia és beszédmód születésénél is járunk ezen a ponton. Vajon nem a korporációk öröksége-e az Alkotmányozó Nemzetgyűlés kizárólagos képviselői koncepciójával szembeni harcos ellenkezés, arra hivatkozva, hogy az nem képes képviselni a társadalmi-politikai érdekeiket? Másrészt a klub, a népi társaság, a körzet, majd a szekció valamiféle „forradalmasított” korporációként működött: a bennük használt egalitárius nyelvezet (végül is ezek a társaságok és a szekciók lettek a census legeltökéltebb ellenségei) a nemzeti politikára vonatkozóan éppúgy, mint magukban a szekciókban; a rend fenntartására irányuló bizonyos paternalisztikus attitűd; egyfajta „forradalmi szociális paktum” képviselője a gazdasági liberalizmussal (mindenekelőtt a felszabadított gabonakereskedelemmel) szemben – mindez lassan-lassan kirajzolja a szemünk előtt a későbbi *sans-culotte* ideológia alapzatát.

A mesterek 1789 végén, 1790 elején feltűnő nagy találmánya a következő volt: megtartani társadalmi hatalmukat a munka világában a helyi politikai hatalom kézbe tartása által – de már a forradalom új politikai nyelvét beszélve. Másképpen fogalmazva: a korporációkban megtestesült társadalmi, politikai tőkét átváltották a forradalom alatt is érvényes tőkére. A dolog persze nem volt ilyen egyszerű, hiszen e stratégiában versenytársat is kaptak, jelesen saját munkásaikat: mind a mestereknek, mind a segédeknek össze kellett hangolniuk régi szociális-gazdasági érdekeiket új *citoyen* szerepük elvárásaival. Ez a politikai, munkahelyi, társadalmi és nem kevésbé szimbolikus küzdelem zajlott a francia városokban 1790 elejétől 1791 nyaráig, hogy aztán lényegében mindenki számára váratlanul egy teljesen új felállásba torkoljon: a *sans-culotte* jelenségbe.

De a jelenség kialakulásához mégiscsak „mindkét fél” szükséges volt. Hogyan léptek ugyanebbe az irányba a segédek, a munkások is? És főleg: miért?

Kaplan szerint a munkások, a még *de iure* segédek csak akkor érezhették, hogy elnyerték a szabadságot, ha a korporációk *de facto* végre valamiféle egyenlőséggel is kiegészültek. Már 1789-től minden alkalommal éreztették, hogy ők mindenekelőtt *citoyen*ek, a nemzet szolgálói és nem csupán munkások. A mesterek 1776-os rémálma vált lassan valóra: a munkások nemcsak magasabb fizetést és jobb munkafeltételeket követeltek, hanem egyre többször fordultak a municipalitáshoz, sőt magához az Alkotmányozó Nemzetgyűléshez, hogy bepanaszolják a mestereket, akik nem engedték, hogy éljenek az újonnan elnyert szabadsággal. Maguk a mesterek ugyanezek a fórumokon érveltek egyre kétségbeesettebben: a forradalom egy dolog, a lázongás meg egy másik – ami a munkások számára emancipáció volt és a Forradalom elvei által legitimált magatartásforma, az a mesterek szemében az *ancien régime* alatt rendszeres munkalázongások talán jobban kifejezett (így ravaszabb), de mégiscsak ugyanazon formája. Meggyőződéssel vallották, hogy forradalom ide vagy oda, a gazdaság nem működik úgy, hogy a munkaadóknak és a munkásoknak egyforma jogaik vannak – legalábbis magában a munka világában.

Még aggasztóbb lehetett számukra, hogy a munkások, a kor kifejezésével élve, a *cabale*-től (a titkos szervezkedéstől) lassan eljutnak a *coalition*ig, azaz a kollektív szerveződésig, olyan követelésekkel, mint a munkanélküliek segélyezése, sőt a minimálbér. A mesterek ezt tulajdonképpen lázadásnak és törvényellenesnek tartották, miközben a segédek a szabad egyesülési jogra hivatkoztak. 1790-ben már gyakoriak nemcsak az egyéni összeütközések, hanem a segédek kollektív fellépése is: sztrájkok, kollektív akciók a magasabb bérért, mindenfajta engedély nélküli munkahelyváltás. A munkások célja a munkapiac ellenőrzése lett, azaz lényegében a régi céhek felváltása a munkások koalícióival. Ezt már a municipalitások is a lehető legkevésbé nézték jó szemmel, de a munkások lassan megtanulták a politika új nyelvezetét és szabályait (azaz a *citoyen* jogok érvényesítéséről beszéltek), és a nagyvárosokban minden bizonnyal sokat tanultak az egyre terjedő népi társaságok gyakorlatából is.

Sok dokumentum mutat arra, hogy a *compagnonnage* újjáéledt, de már inkább nyíltan és mutualista formában, és ez változtatta meg alapvetően a felállást: a munkások lettek a korporációk retrográd fenntartói (bármit is állítsanak maguk ezekről az új koalíciókról), míg a céhek elkerülhetetlen felszámolásába beletörődő mesterek a forradalom elveinek (az egyéni szabadságnak a munka világban is) a képviselői. Ez persze azt is jelentette, hogy a munkások előbb-utóbb magával az állammal kerültek szembe.

Mindenesetre igen érdekes jelenség, hogy egy ilyen, több százezer ember, a nagy- és kisvárosok lakossága számára oly létfontosságú, a munka világát alapvetően érintő ügyben (amely a gazdagság alapja volt, de a társadalmi rend fenntartásának is fontos intézménye), mint a korporációk, a forradalom majd két éven át hezitált (igaz, a földkérdésben sem volt más a helyzet, noha az még fontosabb volt). De nem nehéz erre magyarázatot találni: egyrészt éppen az ügy súlya volt igen nyomasztó, másrészt egyszerűen nehéz volt összeegyeztetni a forradalom elveit a mindennapi valósággal (az egyéni szabadságot a munka világa szabályozásának igényével) vagy más elvekkel (például a tulajdon szentségével, hiszen a *maîtrise* lényegében valóban tulajdon volt, a mesterek fizettek is érte). Aligha véletlen, hogy nem volt konszenzus a forradalmi elit köreiből arról, hogy mi legyen a korporációkkal (sok tekintetben jobban is ismerték ezt a világot, mint a parasztokét), és persze Turgot példája sem volt éppen vonzó: a korporációk megszüntetése több gondot okozhatott, mint amennyi megoldást kínált; létük ugyan a forradalmi elveknek alapvetően ellentmondott, de nem látszott, hogy mivel lehet felváltani őket a munka világának szabályozásában. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés habozása nagy hatással volt a helyi önkormányzatokra is, amelyek nem

tudták, mit tegyenek az új helyzetben: a munkások koalíciói egyre kiterjedtebbek voltak, de már akkor is nehéz volt elképzelni egy világot, ahol a munkások szabadon szervezkedhetnek, miközben a tulajdonosok szervezetei lényegében megszűntek

A forradalom nemcsak a vidéki társadalmat dezorganizálta a „feudalizmus eltörlésével” (amit a parasztok úgy akartak érteni, hogy többé nem kell járulékot fizetniük a saját kezelésükben levő földek után – az Alkotmányozó Nemzetgyűlés viszont nem ezt értette a privilégiumok eltörlésén, a Lefebvre-féle „negyedik forradalom”, azaz a lankadatlan paraszti mozgalmak majd csak 1793 nyarára érik el a céljukat), hanem a munka világát is a céhek *de facto* körön kívül helyezésével (legalábbis a segítők így kívánták érteni a Nyilatkozat IV. és V. cikkelyét). Ez 1790-re a vidéki társadalomra jellemzőhöz hasonló gyűanyagot hozott létre: a segítők és a mesterek között egyre élesebb konfliktusok robbantak ki, s az utóbbiak ellenfele immár nem a szabad, hanem a koalícióba tömörülő munkás volt.

A mesterek mindezt rettegve fogadták, és képtelenségnek tartották, hogy mostantól egy szakmában a segítők koalíciói határozzák meg a szabályokat. Ezek a koalíciók egyébként is szembekerültek az egyéni szabadság elvével, hiszen ha a hatalom „megszüntette” a mesterek céheit, nem hagyhatta meg a munkásokét. Eközben a munkások is a forradalom nyelvezetével érveltek: a munkájuk hasznosságáról és a köztük levő természetes *fraternité*ről (testvériségről) beszéltek, visszautasítván, hogy szervezeteik korporációk lennének, de illuzórikusnak minősítették, hogy a munkás egyedül meg tudná védeni az érdekeit. A mesterek végül két úton is a politikához menekültek: egyrészt petícióikban a koalíciók betiltását követelték a törvényhozástól; másrészt a szekciókhoz fordultak, belátván, hogy a szekciók lehetnek a korporáció utódai a mestereknek a munkások feletti szociális és politikai ellenőrző szerepben. Kaplan leszögezi, hogy mindkét vállalkozásuknak hatalmas jelentősége lesz a forradalom későbbi lefolyása szempontjából.

1790 második, 1791 első felében – elsősorban Párizsban – már-már osztályharc zajlik, melyben a bérkövetelések játsszák a legfontosabb szerepet, de ez inkább csak a jéghegy csúcsa. Az immár forradalmi nyelvezetben minden probléma előkerül: a munkafegyelem, az emberi méltóság és egyenlőség a műhelyekben, a munkaerőpiac irányítása. S ami a legfontosabb: a küzdelmek arról is szólnak, hogy ki tudja a saját oldalára állítani a forradalmat és annak nyelvezetét, és ezzel eldönteni a munka világa felügyeletének kérdését (az elsőben való siker nagy mértékben kondicionálta a második eredményét is).

Ám a forradalom sodró áradásában nemcsak szociális küzdelem zajlik (szinte a háttérben), hanem elsősorban politikai harc az egyre konzervatívabb irányba forduló Alkotmányozó Nemzetgyűlés és a születő népi társaságok között. Ez utóbbi harc fő kérdése a népszuverenitás definiálása, azaz a választás egy tisztán képviseleti rendszer, illetve a képviselet elvének és a nép közvetlen szuverenitásának kiegyensúlyozása (ezt nevezik a korban – jóval pontosabban, mint manapság – képviseleti demokráciának) között. Az utóbbi hívei, a társaságok, a Cordelier-klub, a *Cercle social*, a *Bouche de fer* nevű lap 1791 tavaszára állnak a munkások pártjára (sokáig csak Marat lapja számolt be a munkások harcairól). Álláspontjuk szerint óriási hiba lenne represszióval elidegeníteni őket a politikától és a forradalomtól.⁵⁴ Joguk van szerveződni és közösen megvédeni az érdekeiket, hiszen mi lenne a szabadságból, ha a munkásokat rabszolgaként kezelnék? A népi társaságok igazi célja kevésbé a munkások szervezeteinek megmentése (noha folyamatosan petíciókat fogalmaznak a munkások és a közmunkák rendszere mellett), inkább a *menu peuple* (a szegényebb népi rétegek), a passzív választójoggal bírók bevonása a politikába. Számukra a munka világa kisembereinek harca

⁵⁴ Az egyik legnagyobb „koalíció”, az ácsoké (*Union fraternelle des ouvriers de l'art de la charpente*) egyenesen a Cordeliers-klubban tartotta az üléseit.

ugyanannak a küzdelemnek a része, mint a petíciós jogért, a társaságok politikaalakító szerepéért, a közvélemény uralmáért, az általános választójogért folytatott harc. Az ő képük inkább valamiféle idealizált elképzelés a kisműhelyek fraternizáló világáról, ahol a patrióta-demokrata mesterek és a segédek lassan radikális demokrata irányba fordulnak, azaz egyszerre bevezetik a munka világát a politikába, de semlegesítik is annak konfliktusait a radikalizálódó forradalom politikai céljai érdekében.

Ez talán, jelenti ki Kaplan, a *sans-culotte* jelenség születésének másik központi epizódja. Még akkor is, ha tulajdonképpen sokáig éppen az ellenkezője történik: a mesterek és az inasok közti konfliktusok egyre keményebbek, a harc retorikája is durvábbá válik: a mesterek 80 000 „koalícióban álló” munkásról beszélnek, lusta brigantikról; a segédek vérszívókról, keselyűkről, sőt már új arisztokratákról is. Valamiféle *Grande Peur urbaine* (városi „nagy félelem”) veszélye van a levegőben – nyilván sok túlzással is (melyek nem is spontánok talán, hiszen immár a politika is használja őket), de a veszély realitása nem lehetett kérdéses: már nemcsak a munkások szabadságának kérdéséről, hanem a termelőeszközök felügyeletéről és a műhelybeli hatalomról is szó volt, a társadalmi ellenőrzés első vonala (a munkahelyi) megszűnt, és a munkások kollektív szervezetei látszottak benyomulni a helyébe.

E kettős veszély (azaz egy városi, ha nem is *jacquerie*, fenyegetettség, teljes dezorganizációval és zűrzavarral, másrészt a népi társaságok stratégiája a munkások bevonására a radikális-demokrata mozgalomba) a törvényhozást igen gyors és radikális cselekvésre készítette. Ennek első eleme a mesterek céheinek a megszüntetése⁵⁵ volt – erről szólunk már. A másik elem Le Chapelier két törvénye 1791 júniusában és augusztusában: az első betiltotta a munkások koalícióit is, a második elvette a népi társaságoktól a kollektív petíció jogát, azaz az egyének kollektív részvételét a tisztán képviselői szisztéma politikájának befolyásolásában. Az, hogy ezeknek a törvényeknek volt elvi alapjuk (egyéni érdek/általános érdek), véleményünk szerint nehezen vitatható, de az sem kevésbé egyértelmű, hogy konkrét politikai célokat szolgáltak. Nemcsak az előterjesztő személye köti össze a két törvényt, hanem az alapvető céljuk is, a forradalom „perverz hatásainak” a felszámolása. A szabadság vadhajtatásainak felszámolása, melyek annál inkább veszélyesebbek, ha nem egyénileg, hanem kollektív módon jelentkeznek: az egész alkotmányos és társadalmi rend megvédéséről volt immár szó. A munkások koalícióinak megtiltásával a cél a társadalmi stabilitás biztosítása,⁵⁶ de a népi

⁵⁵ Az 1791. áprilisban elfogadott d’Allarde-törvény kapcsán sok történész annak *ad hoc* jellegét húzza alá, hiszen tulajdonképpen egy új adónem bevezetéséről szólt (a *patente*-ről, melyet ha valaki kifizetett, azt a mesterséget gyakorolta, amelyiket akarta), melyhez elengedhetetlen volt a korporációk vége; azaz egy technikai jellegű, fiskális törvényről volt szó, amely mintegy szándékolatlan szociális következménye a céhek megszüntetése. Ez azonban aligha volt így (túl azon, hogy nemcsak a *maîtrise* szűnt meg, hanem a *jurande* is, azaz a korporációk természetesen a segédekre is kiterjedő belső igazságszolgáltatása). Alapvető jelentőségű törvényt vetett így véget a bizonytalanságnak a céheket illetően, megszüntetett egy évszázadokon át fennálló társadalmi intézményt, politikai autoritást, termelési struktúrát, az *ancien régime* egyik utolsó maradványát. Hogy ilyen kerülő módon hajtják végre, inkább a törvényhozó mély aggodalmát jelzi a megszüntetés következményét illetően.

⁵⁶ Ez azt is jelenti, hogy illik kerülni az anakronizmusokat Le Chapelier törvényekapcsán (amiben a későbbi „szocialista” historiográfia nemigen jeleskedett). Nem „szakszervezetellenes” törvényről volt szó, és Le Chapelier sem volt prométheuszi kapitalista burzsoá, aki a munkások szerveződésének tilalmával kívánta volna megnyitni a modern kapitalizmus, az industrializáció és proletarizáció előtt az utat. Az új társadalmi-politikai rend védelme volt a cél, de az Alkotmányozó Nemzetgyűlés nagy többsége számára az egyéni érdek kizárólagossá tétele nem a kapitalista kreatív rombolást jelentette, hanem az egyének szabad kifejlődésének lehetőségét. Az ő számukra nem Marx kérdése volt az érdekes a „minden, ami rendi és állandó elpárolgásáról” (de nem is Turgot-é a gazdasági racionalitásról), hanem Rousseau-é: hogyan lehet egyénekből társadalmat létrehozni?

társaságok semlegesítése is (az, hogy a népi társaságok a munkások szerveződésének támogatásával a korporációk felélesztését akarták volna, azaz ellenforradalmat, persze már a forradalom szokásos nyelvezetének a megnyilvánulási formája, amit távolról sem csak a szélsőbaloldal használt). Azaz minden népi részvételi forma visszametszése felé mutatott, kifejezte a népszuverenitás kifejeződési formáival, a demokrácia túlzott formáival szembeni aggodalmat. A baloldalon ezt jól érzékelték, és dühösek is voltak: Desmoulins szavaival Le Chapelier *misérable ergoteur* (szánalmas szómágus), aki fél a néptől és a nép által hordozott igazságoktól.⁵⁷

Még lényegesebb volt, hogy a törvény alapja a szép jövő előtt álló koncepció volt: az elválasztás *citoyen* és munkás között, a politika és a munka világa között (azaz saját szavainkkal: „...legyetek, munkások, ti is *citoyen*ek, ennek a feltétele viszont az, hogy ne politizáljatok a munkahelyeken, és ne politizáljátok át a munkát”), de a két szféra elválasztása akadályt emelt a radikális-demokrata mozgalom előrehaladása előtt is. Okos eszköz volt, hiszen a népszuverenitás deklarálása után nem volt lehetséges teljesen alárendelt helyzetbe visszahozni a népet, és a sürgető ügyben egyértelműen sikerrel járt: véget vetett a munkások lázongásainak, a koalícióknak, eközben meggyengítette egy időre a demokratikus népi kultúra kialakulását is (igaz, ehhez kellett a Mars-mezei vérengzés,⁵⁸ a *petite terreur tricolore* és a *loi martiale* is).⁵⁹

Azaz: befejezni a forradalmat. A történelem fontos tanulságai közé tartozik, hogy ez az éles elválasztás *citoyen* és munkás, a politika és a munka világa között alapvető jelentőséggel bírt a *sans-culotte* jelenség kialakulásában – azaz a forradalom mély radikalizálódásában. A korban senki nem tudott elképzelni olyan világot a munka univerzumában, amely teljesen piaci viszonyokra épült volna, melyben semmilyen felügyeleti rendszer sem létezik. A mesterek és a segédek jogi egyenlősége immár megvalósult, de az új törvények távolról sem rendezték úgy a munkaügyi viszonyokat, mint a régi korporációk, azaz bizonytalanságot hoztak magukkal – és ez vezet el a *sans-culotte* jelenséghez. A tulajdonosok megoldásokat kerestek, hogy immár a korporációk nélkül fenntartsák ellenőrző hatalmukat, míg a munkások jó része

⁵⁷ De jellemzően csak a népi társaságok semlegesítését rótták fel (a munkások koalíciós jogának elvételekor még Robespierre sem emelte fel a szavát). Egyedül Marat látott általános támadást már a júniusi törvény kapcsán a kisemberek ellen (és üdvözölte a két szféra, a munkások és népi társaságok egymáshoz közeledését és a munkások átpolitizálódását), és egyedül ő látta előre, hogy ez a demokráta (azaz kollektív) népi nyomás elleni hadjárat része, ami után majd a népi társaságok megrendezése fog következni, mivel a hatalom célja a közügyek közös megvitatásának elhallgattatása, mivel a vita hosszú távon veszélyeztetné az uralkodó osztályok hatalmát.

⁵⁸ Ez volt lényegében az egyetlen tömeges párizsi népmozgalom 1789 és 1795 között, melyben a „kenyérkérdés” nem játszott szerepet: a Cordeliers-klub több tízezer embert mozgósított kizárólagosan politikai célok képviselésére (Varennes után lényegében arról a petíciójukról volt szó, amely a néphez fordult volna a király sorsának kérdésében). Ebben a tekintetben talán ez volt, ha nem is a *sans-culotte* történet kezdete, de talán előszava: az első nagy etap a harmadik renden belüli politikai harcban, ahol a radikálisok a „néphez” (azaz már nem a munkásokhoz) fordultak támogatásért (de még a „nagy szövetség” előtt, hiszen a jakobinusok végül kihátráltak a dologból). Az 1791. júliusi vérengzés után a kormányzó hatalom a különleges törvények keretei között fellépett a radikális demokráttákkal szemben (ez volt a „kis trikolór terror”), ekkor szorult rövid időre emigrációba nemcsak Marat, de Danton is.

⁵⁹ Ne feledjük, hogy 1791 és 1792 fordulóján a forradalom radikálisai a lehető legpezzsimistábbak: Desmoulins vagy Louis-Marie Prudhomme nemcsak a forradalom végéről ír, hanem a visszarendeződés komoly veszélyéről is, vagy mint mindig, a lehető legkifejezőbben Marat fogalmaz: „*La Révolution a échoué*” („a forradalom elbukott”). Idézi: Kaplan: *Corporations*, 566.

hatalmasat csálódhatott a forradalomban, amely a cenzussal kizárta őket az aktív politikai közösségből, az új törvénnyel pedig valósággal hadat üzent nekik.

Kaplan koncepciójában a szekcióban való politizálás lesz a munka világában a társadalmi rend és felügyelet új formája: az új idióma pedig nem a korporatív közös érdek immár (mely lényegében a mesterek hatalmát intézményesítette), de nem is a munkások sajátlagos érdekei és kollektív szerveződése, hanem patrióta etikán, közös állampolgári tudaton, egalitarizmuson és bizonyos „populizmuson” (azaz a nép fikciója révén a munkások szociális követeléseinek képviseletén) alapuló ideológia. Így a szekciók alapvetően különböztek a korporációktól: a munkások számára a társaikkal való találkozásnak és a politika (akár a munkahelyeket érintő politika) befolyásolásának fontos és egyetlen helyeivé váltak, ettől a pillanattól lettek a szekciók a cenzus, az egyre konzervatívabb irányba forduló rendszer, a „forradalom lezárása” legnagyobb ellenségeivé.

Minden dokumentum arra utal, hogy a volt mesterek uralták a szekciókat korporációs tapasztalatuk, gazdasági hatalmuk, vagyonuk, szimbolikus és kulturális tőkéjük révén – a szekció így nem volt más, mint valamiféle „ideális korporáció”, ahol a mesterek és a segédek között morális közösség és fraternális unió jött létre. Azaz a *sans-culotte* mozgalom nem volt más, mint posztkorporális társadalmi felügyeleti rendszer, nagy előnyökkel: a munkahelyi konfliktusokban az 1791-es zűrzavar helyett egységet hozott létre; a korporációk végével létrejövő atomizáció helyett patrióta egységfrontot; a szabadság gyakorlását „egészséges irányba” fordította (azaz a forradalom radikálisainak céljai felé – a politikai elit szerepére a *sans-culotte* jelenség kialakításában természetesen még visszatérünk); vezetői képesek voltak létrehozni egy fikciót, mely alapja már nem valamiféle (többnyire képzelt) szakmai-morális közösség volt, hanem a honpolgári egyenlőség, a patriotizmus, a forradalom védelme. Mindeközben a *sans-culotte* a tömeges politizáció idején a „nép” természetes kifejeződési formája lett, amely a szekciókban és a népi társaságokban a szervezeti terepét is megtalálta.

A *sans-culotte* tehát egyszerre volt a demokratizálódás, de a társadalmi kontroll intézménye is. Egyszerre emelte a népet a politikába és semlegesítette a munkahelyi harcokat. Az ellenállás munkás-ügy helyett *citoyen*-ügy lett – ennek hőse és főszereplője a *sans-culotte*: ágense és metaforája a népi demokratikus mozgalomnak, az eddig inkább félelmet keltő munkás hirtelen a forradalom legfontosabb garanciájává és az erény hordozójává vált. Noha a munka világa problémáinak kérdése még a történetírás fókuszából is kikerült 1791 nyara után, Kaplan eltökélten érvel amellett, hogy nem lehet eltekinteni attól, hogy a *sans-culotte*-ok a munka világából érkeztek: ennek folyamatát kell rekonstruálni, hogy megértsük létrejöttüket és működésüket.

Kaplan gondolatmenetét folytatva, aligha kétséges: a mesterek és a segédek közti organikus affinitás (az ezerszer idézett példa Robespierre szállásadója, Duplay „asztalos” – valójában nagyvállalkozó, aki nem engedte az asztalához segédeit) nem igazán lehetett alapja a mozgalomnak. De a másik oldalról Sewell képe, amely a múltból, a korporációkból akarja megmagyarázni a jelenséget, szintén komoly problémákkal küzd: illuzórikusnak tetszik a *sans-culotte* „tulajdonmaximalizálási” programot a korporációk tulajdon-felfogásából levezetni, hiszen a mesterek mást sem tettek, mint foggal-körömmel védték a legkisebb tulajdonukat is. Nagyon kevésbé hihető az *ancien régime* korporációinak valamiféle kollektivizmusáról vázolt képe is: ez utóbbi valóban létezett a vetélytárs korporációkkal szemben, de ez nem akadályozta meg az individualizmust, a vagyonosodás egyéni stratégiáit és így tovább. Sőt, maga a *sans-culotte* egalitarizmus is erősen visszafogott volt a tulajdon nagyságát illetően: őszintén szólva csak pár saját szövegükre tudunk hivatkozni a tulajdon nagyságának korlátok közé szorítására, s leginkább csak a létfenntartási termékek előállításáról esett szó, amikor az abszolút tulajdonjogot korlátozni kívánták volna. A létfenntartási jogból pedig

aligha következtethetünk valamiféle általános tulajdonjog-maximalizálásra. Persze ez nem akadályozta meg, hogy a *sans-culotte* mozgalom vezéralakjai retorikai túlzásokkal mobilizálják csapataikat, azonban az „erényes tulajdon” emlegetése inkább a harc és a szekcióbeli pozíciójuk biztosításának eszköze volt.

Egy helyen látjuk az egalitárius diskurzus konkrét megnyilvánulási formáját: a *subsistance* kérdésében, a spekulánsok, rejtegetők és a harácsolók elleni fellépésben (de mint láthattuk, jól bejáratott toposz volt ez már az *ancien régime*-ben is) – ám minden funkcionárius tudta már a régi rendszerben is, hogy ha Párizs éhezik, abból komoly gondok lehetnek. A *subsistance* problémája nemcsak a valóban éhezőket érintette, hanem mindenkit, aki aggódott a közrend fenntarthatósága miatt (azaz ezen követelések képviselte távról sem jelentette azt, hogy a szekciók vezéralakjai valóban éheztek volna).

A történetírásban konszenzus látszik formálódni az alábbi kérdésben: a munkások szerveződéseinek alapvetően nem (az egyébként vitathatatlan: törvényi és gyakorlati) represszió vet véget, hanem a társadalmi harcok fókuszának áthelyeződése a szociális, sőt a munka világának konfliktusairól a politikai küzdelemre, azaz a *sans-culotte* alapvetően politikai jelenség (még ha szereplői a munka világából is jönnek). Túl azon azonban, hogy mindez kronológiai problémát is felvet (mi történt a párizsi dolgozó néppel az 1791 júniusát követő egy évben, amikor hirtelen elénk állt teljes fegyverzetben a *sans-culotte* mozgalom?), ez a magyarázat sem nyújt teljességgel kielégítő választ. A magyarázatot a patriotizmus, az ellenforradalom elleni harc és a *subsistance* triásza adhatja meg, jelenti ki Kaplan, amely az egymás torkának ugró (volt) segédekből és mesterekből *sans-culotte*-okat hozott létre, átalakítván a domináns retorikai alakzatokat, az ideológiát, a társadalmi és politikai felállásokat.

Kaplan elég meggyőzőnek tűnik, amikor azzal érvel, hogy ebben a nagy átalakulásban szinte kémiai folyamatot ír le a történetírás: eszerint elemek vegyülnek egymással, lírikus, szinte mágikus dimenziókban mozogva: akarat, hazafiság, meggyőződés, félelem, aggodalom, gyanú..., azaz politika- vagy társadalomtörténet helyett szinte pszichológia, a *sans-culotte* valamiféle kollektív pszichózis, udvariasabban: forradalmi lelkesedés eredménye. Az ebből következő probléma azonban az, hogy volt-e ennek a pszichózisnak racionális alapja, azaz ellenforradalmi veszély, s ha igen, azt kik testesítették meg és így tovább – ebben a történetírói vélemények persze igen eltérők.

A patriotizmus és az ellenforradalmi veszély elleni fellépés nehezen tagadhatóan komoly szerepet játszott ebben a nagy átalakulásban: nemcsak a mesterek, de a Forradalom vezetői is elsősorban a munkásokat célozták meg (és a lángoló lelkesedés és a morális zsarolás között elég vékonyka volt a határ); s a retorika igen egyértelmű volt: aki a széthúzást képviseli (mondjuk, a saját munkás érdekeit helyezi előtérbe), az az ellenforradalmat támogatja. A tulajdonosok (akik a szekciókban döntő szerepet játszottak) a közösség ítélőszéke elé citálhatták ezeket – ami jó a hazának, az jó a békés (azaz a munkások alárendeltségén alapuló) munka világának is.

A másik „összekötő láncszem” az eddig legélesebb konfliktusban lévő rétegek között a *subsistance*. Az, hogy a forradalomban ez alapvető szerepet játszott, hogy a városi lakosság egy része valóban sokszor éhezett, még többször félt az éhezéstől, természetesen vitathatatlan. A *sans-culotte* jelenség magyarázatában ez Soboul (sőt *mutatis mutandis* Mathiez és Lefebvre) óta az állandó elem. Ez magyarázza nemcsak a mesterek és a segédek (kistulajdonosok és munkások) egységfrontját, hanem az egységfront bizonyos jellemzőit is: mivel a létfenntartási cikkek fogyasztói voltak, ezek hiánya tömörítette őket közös frontba, szinte teljesen háttérbe szorítva a bérkérdéseket is (hiszen ha nincs mit enni, akkor a bér nem is igen fontos probléma). De Kaplan joggal teszi fel a kérdést: az éhség és az éhségtől való félelem alapvető szerepet játszott a *sans-culotte* mozgalomban, de a szekciók vezérkarát alkotó

kistulajdonosok valóban éheztek, vagy éppen a társadalmi rend veszélyeztetését látták munkásaik kenyérgondjaiban? Ezeknek a követeléseknek a képvisellete (például a maximumé) nem volt-e egyben a bérkérdések háttérbe szorításának eszköze is?

Az „egyenlőség” alig jelenthetett többet a gazdagabbak számára, mint az *ancien régime* irányított gazdaságának valamiféle folytatását (tulajdonképpen a maximum révén ez is történt), ám ez fényévnnyire van az *égalité des jouissance*-tól (egyenlőség a birtoklásban), amelyet Soboul néhány dokumentumra hivatkozva a mozgalom közös követelésének vélt. Vagy éppen: ki gondolhatta a műhelytulajdonosok közül, hogy a gazdagoknak nem kellene jobban élniük, mint a szegényeknek?

A „sans-culotte” nyilvánvalóan csak egy kisebbség: mi lett a tömegekkel, akik 1791 és 1794 között megszűntek a munka világában mozgolódní? Kaplan válasza a következő: a sans-culotte mozgalom nem volt más, mint a tulajdonosok sikeres stratégiája a munkások demokratikus és szocializmozgalma kanalizációjára saját és közösségi céljaikra, a munka világának további kontrollálása immár a forradalom retorikája, politikája, beszédmódja kereteiben. A nagy kérdés az, hogy minden sans-culotte hagiográfiának ellentmondva, a társadalmi ellenőrzés ezen stratégiája nem inkább akadályt jelentett-e a forradalom demokratikusabb lefolyásában. A nagy sans-culotte metamorfózis elsőszámú oka az volt, ahogy a forradalom átalakította a munka világát és a környező világot is: a politika univerzumába való belépésnek a munkásöntudatról való lemondás volt az ára.

Persze Kaplan koncepciójában szembeötlő a politikai szféra tárgyalásának hiánya. Arra, hogy milyen politikai univerzumban, milyen politikai célok, milyen politikai szereplők, milyen politikai stratégiák mentén „találták ki” a sans-culotte-ot, erre Haim Burstín révén kíséreljük megadni a választ.

A sans-culotte mint metafora

Michael Sonenscher koncepciója udvarias, ám átfogó bírálatról illette a „Soboul-mátrixot”.⁶⁰ Sonenscher szerint egy dolog biztosan egyértelmű: megfelelés az *artisanat* rétegek és a II. év politikai elvei között aligha létezik, nagyon nehéz megmagyarázni a sans-culotte jelenség kiemelkedését ebből a mátrixból. Ennél sokkal komplexebbek voltak a termelési viszonyok a műhelyekben, azaz a sans-culotte politikának nemigen léteztek szociális determinációi (vagy ha igen, nem a Soboul-fele idealizált műhely alakjában vagy az általa vázolt összefüggésrendszerben). A sans-culotte véleménye szerint alapvetően nem társadalmi, hanem politikai jelenség: maga a politikai program létezik tulajdonképpen már 1790–1791-től a gyakorlatban is érvényesülő népszuverenitás, a szekciók állandó ülésezése, a municipalitás és a törvényhozás befolyásolására irányuló petíciók formájában – azonban ezt a programot távolról sem az *artisanat* rétegek képviselték (vagy legalábbis nem csak ők), azaz erősen kérdéses a jelenség szociológiai meghatározottsága.

Egyébként maga a kronológia is a jelenség politikai olvasata felé vezet bennünket: a városi népi rétegek nagy politikai mozgósítása már 1789-ben lezajlott (s nem 1792-ben, ahogy Soboul sugallja), maga a sans-culotte jelző és főnév erősen pejoratív jelentésből (*montrent leur cul à travers leurs guenilles*, „rongyaikon keresztül mutogatják a feneküket”⁶¹) lassan fordult pozitív irányba. Ez az 1792 nyarára befejeződő folyamat 1791 szeptemberében indult. Azaz az alkotmány-körüli vitáktól számolhatjuk azt (jóval korábról, mint mikor a nép „visszatért” a forradalom színpadára), és a sans-culotte jelző távolról sem szociális,

⁶⁰ Sonenscher: *The Sans-culottes of the Year II*, 304–305.

⁶¹ Soboul: *Dictionnaire*, 960.

hanem politikai kontextusban értelmeződött. Az alkotmány demokratikus ellenfelei tulajdonképpen a *sans-culotte*-ok, gyakran a jakobinusok (a Feuillants-szakítás⁶² után), vagy egyenesen (a külsőségekben is a lehető legkevésbé *artisan*) Robespierre vagy Pétion, s a *sans-culotte* kifejezés sok tekintetben egyszerűen a „patrióta” szinonímája (sőt Robespierre 1793 nyarán még magát is a *sans-culotte*-ok közé sorolja). Azaz a fogalom folyamatosan politikai jelentéssel bírt, azt nem lehet egyszerűen azonosítani az *artisan*okkal, azaz egy társadalmi réteggel.

Sonenscher másfelől összetűz alá veszi a Soboul által klasszikussá tett műhelybéli termelés-képet, ám nem a korporációk jogi-intézményes szerkezete, de nem is a mesterek és a segédek közti társadalmi harcok realitása, hanem maga a termelési folyamat és szerkezete felől. A célkeresztben a *sans-culotte* és a kézműves egymásnak való megfeleltetése áll, mely véleménye szerint a *sans-culotte*-ok által megrajzolt, a műhelyről és a butikról szóló metafora és a valóság összemosása. Sonenscher kérdése a lehető legalapvetőbb: egyáltalán megfelel-e a kézműves termelésről kialakított sobouli kép a valóságnak?

A kor termelési viszonyairól nincsenek modern értelemben vett leírások, ezért a történetek különböző források összevetésével dolgoznak, például a termelés konkrét struktúrái kapcsán – e viták részletes elemzésétől megkíméljük olvasóinkat.⁶³ Mindenesetre úgy tűnik, a Soboul-féle kép a kisműhelyek szinte családias viszonyáról a korban aligha lehetett domináns. Valóban nagyon kevés valódi nagyüzem működött, de például a lakatosok több mint fele tíznél több munkással dolgozott együtt, majd harmada tizenöttnél többel – ez lehetett a helyzet mindenütt, kivéve az élelmiszert áruló kisboltokat és a ruhaipari műhelyeket. Mindez persze magára a munkafolyamatra, a munkamegosztás rendszerére is kihatott (a nagyobb műhelyek inkább megosztott feladatokat, azaz specializálódást is jelentettek). Nem valamiféle intim, szinte családi kapcsolatot kell feltételezünk, hanem –szerzőnk szavaival élve – a munkások *moteurs humains dans un monde sans machine* (embergépek egy gép nélküli világban) voltak.⁶⁴ Arra sincsen különösebb okunk, hogy azt gondoljuk, a mester jelen volt a kétkezi munkában, vagy hogy a munkások együtt dolgoztak vele. Az is érdekes, hogy a források arról beszélnek, hogy igen komoly mobilitás jellemezte ezt a világot: nem voltak ritkák az egy-két hetes, hónapos szerződések, de általában is lényegében évente változtattak munkahelyet a segédek. Már ez a tény is kizárja valamiféle családias kapcsolat domináns realitását a mestereikkel, de nem feltétlenül intim, még kevésbé harmonikus a mester és a

⁶² A Mars-mezei sortűz után az alkotmányos monarchisták (az Alkotmányozó Nemzetgyűlés legnagyobb nevei: Antoine Barnave, Alexandre de Lameth, a már többször említett Isaac Le Chapelier és a képviselők elsöprő többsége) kiléptek a jakobinus klubból és megalapították a Feuillants-társaságot. Tulajdonképpen ekkor született meg a „klasszikus jakobinizmus” (melynek ekkor még a girondiak is tagjai voltak 1792 őszéig).

⁶³ Az első kísérlet a forradalom alatti párizsi ipari struktúra statisztikai megragadására még a századelőn történt: Braesch: *Essai de statistique de la population ouvrière de Paris vers 1791*, i. m. Braesch körülbelül 290 500-ra becsülte a munkások számát a városban, az egy tulajdonosra jutó munkások átlagos számát pedig 16–17-re. Ezt sokan bírálták azóta (Soboul mellett George Rudé is: *La population ouvrière parisienne de 1789 à 1791*, i. m.), a javított becslések 350 000 körüli munkásnépséggel és 10 körüli átlagos munkásszámmal kalkulálnak. Ez kétségtelenül egyértelművé teszi, hogy a párizsi ipar gerince a kisipar volt, de arra is utal, hogy legjellemzőbb talán az *artisanat* és a manufaktúrális ipar együttélése lehetett. Ezt kiegészítette a kiszervezett otthoni munkavégzés (a céhek visszaszorulásával egyre terjedő *Verlag* rendszer, azaz az *artisan* sok tekintetben *chambrelan* is volt). Ez sem igazolja jelentős ipari, manufaktúrális koncentráció jelenlétét, de a tulajdonos és munkás közti családias kapcsolatot sem...

⁶⁴ Sonenscher: *Artisans, sans-culottes*, 39.

munkások közti viszony más szempontból sem. Amint láthattuk, a két közösség közötti állandó súrlódások voltak a 18. században. A mesterek és a segédek között biztosan létezett kölcsönös tisztelet és familiaritás is, de leginkább a harc volt jellemző, olyan realitásokkal, mint a rövid idejű szerződések, kihelyezett munka, állandó jogi viszályok a munkabért, a ki- és belépést illetően és folytonos összeütközések.

A *sans-culotte* nyelv azonban nem ilyen kapcsolatról beszél, hanem a Soboul által felvázoltról: ha a valóság nem ilyen lehetett, akkor a történész feladata az, hogy megmagyarázza, miért vált mégis ideológiailag-retorikailag uralkodóvá a *sans-culotte* nyelvezet, hiszen ezen nyelv kialakulásának komplexebb folyamatnak kellett lennie, mint a valóság egyszerű lefestése. Sonenscher válasza szerint a *sans-culotte* retorika magyarázata egyszerre a kézműves termelésben fennálló komplex viszonyokban és egyszerre a politikában keresendő, hiszen ha 1776 (vagy akár 1791) és 1793 nyelvét összehasonlítjuk, nehezen hihető, hogy ugyanaz a termelési valóság és ugyanazok a mindennapok születték volna őket szinte automatikusan – valaminek meg kellett változnia.

Sonenscher igen eredeti választ ad erre a tényleg kulcsfontosságú kérdésre. Jól tudjuk, hogy a forradalom folyamatosan kitermelte a maga „szociális interpretációját”, azaz hajlamos volt egymásnak megfeleltetni társadalmi életfeltételeket és politikai stratégiákat (legtípikusabban ilyen az „arisztokrata” vagy a „nép” fogalma), és a *sans-culotte* különösen explicit esete ennek: nem egyszerűen *artisan*, hanem tulajdonképpen metafora. A forradalom társadalomtörténetében fontos elem, hogy a mindennapi létezés és a közösségi élet igen szorosan összefüggött egymással. Ezt igen gyakran a magánszféra eltűnéseként vagy a közszférának való alávetettségeként írják le a történészek (többnyire a modernitás, a két sféra elválasztásának gyermekeiként borzadállyal), a *sans-culotte* metafora ereje azonban nem a közszférának alávetett magánszféra viszonyban gyökerezik, hanem éppen ellenkezőleg. A politika nyelve (főleg a II. évben) a köz- és a magánszféra fúziójának eredménye; ennek egy speciális típusa a *sans-culotte* nyelv, jelenség és metafora. Speciális, hiszen ebben a metaforában, szemben az „arisztokrata” vagy a „nép” metaforájával, köz és magán viszonya éppen fordított: inkább az utóbbi bír döntő hatással a közszféra nyelvezetére.

E jelenség kialakulását elősegítették a kor különleges viszonyai. Láthattuk, hogy a munkahelyi konfliktusok jellemzőek voltak a században, ám 1789 (majd véglegesen 1791) új helyzetet teremtett. Megszűntek a kényszerítő apparátusok, a jogi hatalom és az autoriter formális nyelv a munka világának szereplői körében. Ezért a munkahelyi viszonyokban ki kellett alakítani egy új nyelvezetet, amely lehetővé tette az egykori mesterek és segédek egymás mellett élését. A dialógus a két fél között egyre inkább azokon az értékeken és morális erényeken nyugodott, melyeket a segédek a mestereknek tulajdonítanak – a *sans-culotte* rejtély titka az, hogy honnan jön ez a nyelvezet, amely végül a II. év *sans-culotte* metaforáját is létrehozta.

Mint említettük, csupán a *subsistance* problémája nem lehet elégséges magyarázat, hiszen más korokban is komoly gondot jelentett a városi tömegek élelmezése (nemcsak a múltban, hanem a jövőben is, lényegében a 19. század utolsó harmadáig), mégsem jött létre egységfront a munkahelyi tulajdonosok és munkásaik között; másrészt aligha gondolhatjuk, hogy a bolt- és műhelytulajdonosok valóban éheztek volna akárcsak a forradalom legrosszabb pillanataiban is. Gyümölcösözőbb lehet talán a 18. század egy valóban létező tendenciájára vetnünk egy pillantást: az *Art et Métiers* világához tartozók valamiféle közös identitásának kialakulására elsősorban a lakájokkal, a cselédekkel, a háztartási alkalmazottakkal és világukkal szemben. Ennek a legfontosabb megjelenési formája, a *livret* (a munkakönyv, amely erősen korlátozta a segédek munkavállalási, így mozgási szabadságát) elleni küzdelem volt az, melyben a *compagnon*okat gyakran támogatták a mesterek is („ils n'étoient pas les

laquais” [nem voltak ők sohasem lakájok], mondták a saját segédeikről⁶⁵). A *livret* elleni harc volt talán az alapzat, erre támaszkodtak azok a nyelvi és kulturális konvenciók, amelyek létrehozták a II. év *sans-culotte* nyelvét: egyenlőség, tisztelet, szabadság, nyíltság – szemben az alávetettség, talpnyalással, tekintélytisztelettel, azaz az *artisanok* és a lakájok közötti különbség. A mesterek ebben a kapcsolatban leginkább a tulajdonon alapuló tekintélyük respektálását célozták (például a tegeződés visszautasítását), a *compagnonok* pedig munkahelyeik effektív kontrolljának elismerését (azaz hogy magába a munkafolyamatba a mester ne folyjon bele) és egyenlőségük legalábbis szimbolikus elismerését (például alkalmanként közös megbeszélésekkel).

Az „urak és szolgák” világváltozása való morális szembenállás hozhatott létre valamiféle közös kódot a két fél között: a *sans-culotte* tulajdonképpen azoknak a pozitív elemeknek a metaforája, melyeknek létezniük kellene a mesterek és a segédek között. Sikerének oka elsősorban az volt, hogy nem is állt más nyelv rendelkezésre a munkahelyeken: a forradalom elsöpörte a régi autoritásokat, a megmaradó állami felügyelet pedig nem volt hasonlítható az *ancien régime* korporációinak erejéhez. Azaz, ha ez a nyelv arról szólt, hogy a kézműves egy szabad és termelő *citoyen*, ezzel nem feltétlenül a társadalmi valóságot írta le, hanem a (volt) mester és a (volt) *compagnon* új körülmények közti speciális viszonyára reagált. Ehhez az is kellett, hogy a munkát addig kötelességként leíró közbeszéd legkésőbb 1791-ben eltűnt. Az új politikai metafora lényegi elemét azok a morális kategóriák jelentik, melyeket a *compagnonok* tulajdonítanak a jó mesternek. Igen nagy távolságra van már ez a mesterek korporatív, alapvetően paternalista, de még inkább autoritárius nyelvezetétől; ez a segédek nyelve, akik a tulajdonostól azt várják, hogy jó *citoyen* legyen, aki méltó a respektusukra. Ezeknek a nyelvi és kulturális konvencióknak sokat köszönhetett a *sans-culotte* metafora.

A metafora erejét jól jelzi, hogy a speciális körülmények között lassan behatolt a közszférába is: a kis eufemizmus, „különleges körülmények” valójában a közszféra nyelvének lényegi összeomlását jelentették 1792 nyarára, s ez egészen explicitté vált a második forradalom, augusztus 10-e után. Láthattuk, hogy nem anyagi létfeltételek reprezentációja a *sans-culotte* metafora, hanem morális jegyeké – és e diskurzus lassan dominánssá válik a közszférában is: informális közszféra alakul ki a műhelyek és a szekciók hálózatában, amely lassan befolyással bírt a nagypolitikára is, politikai nyelvezete, kategóriái, morális elvárásai már a széles közönséghez szólnak, a közszféra ennek szimbólumaival telítődik, az egész politikai nyelv hasonul az ebben a *sans-culotte* metaforában létező (idealizált) műhely képéhez. Erre talán a híres *Le Père Duchesne* lap sikere a legjobb példa: az „univerzális *artisan*” képe, melyben a műhelybeli termelés és a mindennapi társadalmi kapcsolatok összefonódnak, és befolyásolják egymást.⁶⁶ Hébert nagy találmánya volt, hogy a *compagnonok* és a mesterek

⁶⁵ Sonenscher: *Sans-Culottes*, 101.

⁶⁶ „*Père Duchesne*” a forradalom alatt közismert fiktív figura volt, pampfletek, színházi darabok szereplője: *artisan*, aki a keze munkájával keresi a kenyerét, szerényen, de nélkülözés nélkül él, természetesen *bon vivant*, akinek komoly reputációja van a kerületében, sokan figyelnek a szavára, amikor kommentálja a politika eseményeit, egyszerűen népi hős, akinek az alakjából Hébert lapja kitalált szerzőjét faragta. A csúcson a lapnak talán 50 000 előfizetője is volt (a hébertista hadügyminisztérium anyagilag is támogatta a lapot, és terjesztette a hadseregben), ehhez hozzászámolandók a kiplakátolt cikkek olvasói és azok is, akiknek a kocsmákban, *cabaret*-kban felolvasták a lap cikkeit – egyszerűen komoly olvasótáborral rendelkezett. Hébert (aki persze eredendően színházi ember volt, nem *artisan*) egyébként inkább a visszhangja, mint vezére volt a népi mozgalomnak, de annak egészen virtuóz nyelvi tolmácsolója. (A cikkek korrekt franciasággal íródtak, leszámítva a helyesírás fantáziadús voltát és persze a káromkodásokat és kiszólásokat.) Michel Biard e nyelvezet nagy

stílusa és eltérő nézőpontjai valamiképpen összeolvadnak a *sans-culotte* nyelvben, majd mindez egészen példátlan befolyást gyakorol a „nagypolitikára” is. Nemcsak arról a banális megállapításról van szó, hogy a politikai nyelvet befolyásolja a mindennapi nyelv, hanem arról is, hogy ebben a nyelvezetben magánélet és közélet összekeveredik, méghozzá oly módon, hogy a közéletben megjelennek a műhelybéli élet kifejezései és kulturális kódjai. Hébert úgy beszél a királyi családról, majd a forradalmi elitről is, ahogy a segédek beszélnek a mestereikről, tulajdonképpen morális elveket (mármint a segédeknek a mesterektől elvárt morális elveit) kér rajtuk számon.⁶⁷ Majd ez az alapvetően retorikai stratégia lesz egyre szélesebb körű az egész közélettől elvárt morális jegyek (patriotizmus, az ellenforradalom, a harácsolók, a spekulánsok megbüntetése, az erényes nép képe és így tovább) számonkérésében.

Nem a gabonát fogyasztó kézművesek szociális helyzetének a passzív képe ez, de nem is a műhelymunkáé (ahogy a „szociális olvasat” hirdette), hanem a kézműves munka konfliktusaié, feszültségei, mindennapjaié – és ezek morális kategóriákban való megoldásáé. Majd a II. év különleges körülményei között mindez utat talál a közbeszédben: a kézműves termelés retorikája megjelenik a nagypolitikában. Erre az adott lehetőséget, hogy a második forradalom lerombolta a közszférát – ebbe a „vákumba” folyt bele ez a beszédmód, és teremtette meg végezetül a *sans-culotte* metaforáját.

Természetesen felmerül a kérdés: a tulajdonosoknak mi szükségük volt egy olyan nyelvezetre, amely erősen favorizálta a munkásokat? Szerzőnk válasza az, hogy ez volt az ára annak, hogy folyjon a termelés nagyobb összecsapások nélkül (főleg 1789/1791 után), amikor eltűnik a korporatív rendszer. Mindenkinek jobb volt a viszonylagos béke, melyhez a republikánus nyelvezet kétértelműségei jó alapot biztosítottak. Egalitarizmus, patriotizmus, egyetemes közérdek, a „nép” felmagasztalása (melynek vagyontól való megfosztottsága egyben garantálja morális felsőbbrendűségét is). Mindez elősegítette a tulajdonosok dominanciáját a munkások felett, de a munkásoknak pozitív identitást adott, és az általuk elképzelt ideális műhely képeinek kivetítését eredményezte a politikára is.

Sonenscher nagy találmánya szerint tehát azt kell megmagyarázni, hogy ez a nyelvezet hogyan hozta létre a *sans-culotte*-ok „sobouli” képét a kisműhely familiaritásáról és egalitarizmusáról (nem pedig a *sans-culotte*-ok kialakulásának szociális-gazdasági körülményeit). A munka világának ez a nyelvezete akár a harcokon keresztül is, de megteremtett valamiféle *code d'honneur*-t (becsületkódexet) a két fél között, ez erősen hatott a *sans-culotte*

szakértője, aki még szótárt is összeállított a „*sans-culotte* nyelvről”: *Parlez-vous sans-culotte? Dictionnaire du Père Duchesne (1790–1794)*, i. m.

⁶⁷ Egy elég meggyőző példát ismerünk erre, mégpedig a Daniel Roche által felfedezett Jacques-Louis Ménétra-t, a legautentikusabb *sans-culotte* alakját. Az üveges *artisans*ként dolgozó, a szekciójában az egész forradalmat aktívan végigélő Ménétra naplót vezetett évtizedeken keresztül (melyben a *bonhomme* verekedéseinek és mulatozásainak számát csak szerelmi hódításainak példátlan sora haladja meg; egyébként egyszer magával Rousseau-val is poharazgatót, aki figyelmes barát képében jelenik meg naplójában, hiszen „szereti az erényt és undorodik a bűntől”, és akit az imposztorok meghurcoltak). Ebből a naplóból valóban ilyesmi rajzolódik ki: hűség a népi szociabilitás közös szabályaihoz, szemben a rangokkal és a vagyonnal; kétségtelenül a népi *fraternité* az önéletrajz igazi motorja, a forradalmi események csak megerősítették benne a szolidaritás, a bajtársiasság, a népi *bonhomie* értékeit, ezek viszik a szekciós mozgalomba, ahol a politikában is érvényesíteni akarja mindezt. Ménétra a történet végén (1802-ben) leginkább egy kiábrándult *sans-culotte*: „*J'ai vu de près de la Révolution, mais c'est, pour un homme sensible, une terrible leçon.*” (Közelről láttam a forradalmat, amely egy érzékeny ember számára igen kemény lecke volt.) Aligha lehetett egyedül ezzel az érzéssel. Roche: „*Journal de ma vie, Jacques-Louis Ménétra, vitrier compagnon du 18ème siècle*”, 158., 402.

metaforára, majd kiegészülve a republikánus nyelvezettel, az egész városi világra, végül magára a „nagypolitikára” is.

**„Ha nem lett volna, ki kellett volna találni”:
a sans-culotte mint politikai invenció**

Haïm Burstin (hozzánk korban a legközelebb álló) *sans-culotte* olvasata sok tekintetben a fentiek kritikus szintézise, de több is ennél: számára a jelenség elsősorban a párizsi nép átalakulását jelenti egy példátlan politikai esemény hatására.⁶⁸ Szociológiai tekintetben sokszínű, elsősorban politikai kategória: magában a forradalom félelmetes sodrásában jött létre („helyileg” pedig a szekciók miliójében, azaz ott, ahol találkozik a „felülről és az alulról” jövő politika: értelmiségiek, jogászok, burzsoák érintkeztek itt boltosokkal, műhelytulajdonosokkal, munkásokkal), a születő demokratikus térben, nagy ideológiai választások és konkrét problémák közepette, igen nagy számú szereplő részvétele révén.

A *sans-culotte* sok tekintetben invenció, politikai találmány, de nem manipuláció vagy felülről érkező hatalmi szó egyszerűen, hiszen a forradalom kezdetektől népi mozgalom volt, s a hihetetlenül kitágult részvétel révén igazi közvélemény alakult ki. A historiográfiában sokat emlegetett igen korai *imputation au politique* (a politika nép általi „megragadása”) nemcsak a tömeges népi részvételt jelenti, hanem azt is, hogy tömegek kerestek politikai magyarázatokat és megoldásokat gazdasági és társadalmi problémákra. A lassan a pályára futó politikai erők természetesen kanalizálják ezt a népi áradatot, ám az „élcsapat” már mint a népi mozgalom szóvivője szerepel a hatalom dialektikájában: szó sincs egyszerű manipulációról. Az élcsapat szerepéért különböző csoportok, frakciók állnak egymással irdatlan konkurenciaharcban, és bizony egy-egy csoportnak igen pontos és konkrét „nép-képpel” kellett rendelkeznie, jóval túl a retorikai sémákon. De a nép is hasonlóképpen viszonyult az élcsapathoz: konkrét követeléseket fogalmazott meg a forradalmi elitnek irányában. A francia forradalmat ez a dialektika tette egyedülállóvá: a forradalom történetében döntő az a viszony, melyet az élcsapat kialakított a közvéleménnyel, a „néppel” (Párizs ebben persze kulcsszerepet játszott, hiszen lényegében az országos politikai hatalom egyenrangú partnere volt) – minden politikai intézkedés azonnal reakciót váltott ki, a közvélemény állandóan „ülésezett”.

A nép kérdése, a forradalom *histoire populaire*-je (népi története) elsőrangú fontosságú, mégpedig nem *a posteriori* történészi felfogásból vagy elfogultságból, hanem mert ez volt a hatalom egyik döntő kérdése – a forradalom előrehaladtával a nép egyre kevésbé volt valamiféle amorf magma (mint az angol *mob*), hanem a politika alanya, reprezentációjának és dinamikájának elsőrangú szereplője lett. Jól tudjuk, hogy azok a politikai erők kerültek a forradalom élére, melyek leginkább ki tudták fejezni a nép kívánalmait gazdasági, politikai és szociális téren. Nyilvánvaló, hogy ezért nem kis árat kellett fizetni, elsősorban a forradalom radikalizálódása formájában. Ebből ered az ismert dinamika: minden politikai csoport meg akarja állítani, be akarja fejezni a forradalmat, amint hatalomra kerül – tulajdonképpen ennek a politikai kanalizációnak, ellenőrzésnek, kontrollnak volt az eszköze az események egy szakaszában a *sans-culotte*.

Burstin nem látja meggyőzőnek a jelenségre adott gazdasági-társadalmi magyarázatokat – egyik oldalról sem. Ahogy a *sans-culotte*-ből az *artisanra* következtetés (elsősorban Soboul tollán) önmagába zártnak bizonyult, úgy komoly gondjaink lehetnek az *artisanból* a *sans-culotte*levezetési kísérleteivel is (Sewell, Kaplan); a munka világa nyilvánvalóan fontos szerepet játszott, de Párizs nem hozta létre automatikusan a *sans-culotte*-okat. Ahhoz, hogy

⁶⁸ Burstin: *L'invention du sans-culotte*, i. m.; Burstin: *Révolutionnaires*, i. m.

ez az új személyiség kialakuljon az *ancien régime* kisboltosaiból és kézműveseiből, a forradalom kellett: a *sans-culotte* új paradigma, a jelenség a forradalomhoz kötött, *political accident* („politikai baleset”, ahogy Cobb tartotta) – nem egyszerűen társadalmi vagy gazdasági réteg.

Soboul (de tulajdonképpen *mutatis mutandis* már Mathiez) nyomán a forradalom fő kérdésévé a jakobinusok és a *sans-culotte*-ok kapcsolata vált: az utóbbinak van-e autonóm létezése, vagy jakobinusok (és más élcsapatok: a *Cordeliers* vagy a „veszettek”) invenciója csupán? Vagy egyszerűen metafora? Bustin válasza szerint talán leginkább ideáltípus, egy absztrakció, amely politikai kontextusban jön létre, ezért nem is egy csapásra alakul ki, hanem fokozatosan, a politikai szituáció függvényében. Ám az élcsapat és a tömegek kapcsolata – az előbbiek politikája, hogy az utóbbiakat bevonják a politikai harcukba – nem egyszerűen manipuláció, hanem valódi politikai-stratégiai választás valójában már a forradalom kezdete óta (már az 1789-es októberi asszonyok menete is hagyományos kenyérlázadás, de ez kényszerítette rá a királyt a Nyilatkozat elfogadására és a Párizsba költözésre).

Aligha tagadható, hogy ebben a stratégiában a legsikeresebbek messze a már hegy párti jakobinusok voltak (Jaurès szavaival ők testesítették meg leginkább a „forradalom szellemét”, és váltak ezáltal Gramsci híres kifejezésével a „burzsoázia hegemoniájának” létrehozóivá⁶⁹). Egyszerre használták a népi mozgalmat, retorikai nimbuszt adtak neki, sok tekintetben ideológiai tartalmat, de körül is határolták a területét, ameddig még hasznosnak bizonyult az általuk meghatározott forradalom számára. Ez az a pillanat, amikor a *sans-culotte*-ok színre lépnek. Ezért természetesen nem pontos, hanem elmosódott a jelenség definíciója is: ez a fluiditás ad lehetőséget arra, hogy a különböző politikai szituációkban más és más szerepet adjanak nekik, máshol húzzák meg részvételük határait. Így Párizs népének a metonímiája is a *sans-culotte*, ezáltal tér nyílik a különböző népi akciók szelekciójára (mikor fejezik ki ezek a „nép akaratát”?). Innen nézve logikus, hogy nincs a fogalomnak gazdasági-társadalmi definíciója, hanem politikai és morális meghatározottsága: *sans-culotte* lehet a nép egésze, lehet a nép tudatos része, a politikai konjunktúra függvényében kizárattathat ezáltal belőle a *populace* (aljanép) és így tovább. Azaz a *sans-culotte* absztrakció, ideáltípus, a nép *senior pars* része, amelyet a politikában hoztak létre: normatív jellegű, nagyon nehezen azonosítható „tisztá állapotában”, pontosan ezáltal alkalmas a népben levő gazdasági-társadalmi ellentétek eltüntetésére is. Egészen félelmetesen hatékony eszköz a társadalom egymással konfliktusban levő társadalmi-gazdasági struktúráinak és politikai reprezentációjának összeegyeztetésére (ilyen értelemben hasonló szerepet játszik, mint a mindent átfogó *peuple* [nép] absztrakciója a forradalomban).

De a dolog nem lehetett volna ilyen sikeres, ha a másik oldalról a nép nem találja meg önmagát a *sans-culotte* alakjában – különösen fontos ez a forradalom nagy, a társadalmi hierarchiát gyökeresen átalakító munkája idején: egy új kollektív identitást hozott létre forradalmi átalakulás a párizsi nép számára. A jakobinusok érdeke természetesen az volt, hogy ez az identitás szerepet kapjon abban, hogy a párizsi nép az ő politikájukhoz csatlakozzon (és a klub igen komoly munkát végzett ennek érdekében a szekciókban és a népi társaságokban), hogy megtalálja a helyét a patrióták táborában. Ez egyszerre adott a népi mozgalomnak páratlan presztízst (a *canaille*-ből [a csőcselékből] a *populace*-ből a forradalom élharcosait faragta), másrészt (Kaplannak ebben teljesen igaza lehet) a konfliktusokat távol tartotta a munka világától, lényegében „szociális békét” hozott létre a kisműhelyek termelési világában.

⁶⁹ Hobsbawm: *Aux armes, historiens*, 132., 168.

Példátlan sikerét egyrészt a valóban fennálló külső és belső ellenforradalmi veszély eredményezte, másrészt a szerencsés találkozás az élcsapatnak a népi mozgalom köré határokat húzó törekvése és a népi mozgalom identitáskeresése között. Lehetőséget adott széles néprétegek bevonásába a politikába, de a teljes zűrzavar és anarchia elkerülésére is: átmeneti, de hatékony megoldás volt. Burstin szavaival a jakobinus normatív *devoir-être* (azaz amivé a népnek kellene válnia) és a népi *vouloir-être* (azaz amivé a nép akart válni) találkozott egy jól funkcionáló metaforában, amely definiálta, egységesítette és normalizálta a párizsi népi mozgalmat.⁷⁰

Burstin elvi gondolatmenetét az alábbiakban néhány történeti aspektussal szeretnénk megvilágítani. A jakobinusok nemcsak kanalizálták a népi mozgalmat, hanem közhatalmi funkciókkal is felruházták. Ez tulajdonképpen már a Gironde bukása előtt megkezdődött: 1792 decemberétől a szekciók intézték a segélyezés ügyeit (megszűntek a parókiák bizottságai, a szekciókban alakultak *comités de bienfaisance*-ok [segélyezési bizottságok], sőt márciustól egy központi szerv is létrejött a negyvennyolc szekció küldötteiből). De a legfontosabb a *comité de surveillance*-ok (felügyeleti bizottságok) felállítása volt 1793 márciusától. Kezdetben hatáskörük az idegenek regisztrálására terjedt ki, majd ebből a „gyanúsak” felügyelete lett (az idegenek többé-kevésbé gyanúsaknak számítottak), végül 1793 őszén az immár a konvent által törvényesített és uniformizált bizottságok (minden szekcióban és kommunben a közgyűlések tizenkét tagot választanak) felveszik a *comité révolutionnaire* (forradalmi bizottságok) nevet, és komoly hatalmat kapnak kezükbe a minden közhatalmi funkció betöltéséhez elengedhetetlen *certificat de civisme* (állampolgári igazolás) kiadási jogosultságával. De a szekciók szervezték a Vendée-be küldött párizsi csapatok toborzását, a rekvirálásokat és a tavasszal a párizsi gazdagokra kirott 12 milliós kényszer államkölcsön ügyeit is. Küldött-ségeik, petícióik állandó kapcsolatot teremtettek a konventtel, azaz a törvényhozás folyamatos befolyásolására volt lehetőségük.

Már ez is példátlan (többé-kevésbé azóta is példátlan) hatalmat adott a nép kezébe – de jól tudjuk, hogy ez még nem volt minden. A *sans-culotte*-okra jellemző politikai, társadalmi és morális elvek, ha nem is kötelezővé tétele, de meghonosítása a társadalomban hatalmas dolog volt, ám a nép a forradalmi burzsoáziával szövetségben (ahol néhány hónapon keresztül az előbbi legalábbis egyenrangú fél volt) ekkor számolt le valójában az *ancien régime* civilizációjával. Mindez a szó legszűkebb értelmében vett „kulturális” (azaz az egész civilizációt érintő) forradalmat jelentett. Célja a társadalom „regenerálása” volt, vagyis teljesen új alapokon való felépítése.⁷¹ Ez, noha a népi mozgalomra nagyon is támaszkodott, elsősorban nem *sans-culotte* ügy volt (bár a népi mozgalom ösztönös egalitarizmusa nagyon is a részét képezte), hiszen a forradalmi burzsoázia legnagyobb alakjai voltak az inspirálói. A cél aligha

⁷⁰ Burstin: *L'invention du sans-culotte*, 83–84.

⁷¹ Az *An II*, a II. év (1793/1794) kulturális forradalmában merült fel először a teljes női egyenjogúság is a gyakorlatban. A nagy forradalom alatt a nők igen fontos szerepet játszottak a szekciók életében, a nőellenes előítéletek hiánya a *sans-culotte*-ok körében minden bizonnyal a népi életmód egyik jellemző jegye volt. A korabeli városi társadalmakban a nők ugyanolyan fontos szerepet játszottak, mint a férfiak, a városi lázadásokban (melyek igen gyakran a hagyományos női feladatnak számító „kenyérkérdés”, azaz a család élelmezése körül törtek ki) talán még fontosabbat is. A konvent 1793 áprilisában elutasította a női szavazati jogot, azonban a szekciókban a női részvétel egyre elterjedtebb lett, sőt szavazati joguk sem volt ritka. Külön női társaság is alakult (*Société des Citoyennes républicaines révolutionnaires*), amely jó kapcsolatokat ápolott a „veszettekkel”. Így a női társaság felszámolása a forradalmi kormányzat által egyszerre volt politikai ügy, de nyilvánvalóan kulturális kérdés is, és jól mutatja a népi mozgalom és a jakobinusok (és egyébként a *Cordeliers*) közti kulturális különbségeket.

lehetett volna ambiciózusabb: „jobbá tenni az embereket a törvényeiknél”, azaz, hogy a honpolgári erény alapja a belső meggyőződés legyen. A cél a forradalom „bevezetése” volt az erkölcsökbe, szinte ösztönszerűvé tenni a jó követését és a rossz elutasítását (tulajdonképpen a Legfőbb Lény ünnepe mint „polgári vallás” is erre szolgál). Végeredményben a híres „erény” nem volt más, mint „az egyenlőség szeretete”. Az egyenlőségre törő nép jó, erényes, nagylelkű, türelmes, az emberiség, az általános érdek szószólója – sőt a nép erényessége teszi lehetővé, hogy a nép szuverenitásának gyakorlása által visszahozza az erényt az emberi közösségekbe.

Visszatérve Burstin koncepciójához: itt nemcsak hogy nem áll fenn kontinuitás az *ancien régime artisanat*-társadalma és a *sans-culotte*-ok között, hanem igazi lényegi átalakulás történik a forradalom hatására, amely az *artisanból sans-culotte*-ot farag. Ennek iskolái voltak a szekciók és a népi társaságok mint a szociális, ideológiai és politikai átalakulás, keveredés terepei. Ezek egyébként hatottak a szekciók *notables*-jaira is, akik fokozatosan átvették a populáris viselkedést és nyelvezetet. A *sans-culotte* alakja konvergációs ponttá válik az alulról és felülről jövőeknek is: például a nyelvük is ennek a keveredésnek az eredménye, nem lehet egyszerűen megmagyarázni az *artisanat*-munka világából.

A népi cselekvés legitimitációja olyan teorémára épült, amely meghatározta az egész korszakot, és ez adta a *sans-culotte*-ok korabeli „szociológiai” definícióját is: a szegények „természetszerűleg” a forradalom hívei. Ez a tétel a cenzusos választójogkörű vitákban formálódott ki (azaz az egész radikális-demokrata tábor tollán, Marat-tól a *Cordeliers*-kenát a korabeli, azaz még a Gironde–Hegypárt szakítás előtti jakobinusokig), mintegy az elitek véleményének ellenpólusaként (akik a nép éretlenségével, tudatlanságával érveltek a cenzus mellett). De vajon miért győzhetett? Valószínűleg leginkább azért, mert a forradalomnak tényleg széles népi támogatásra volt szüksége: így jutunk el a tisztességes és szerény erkölcsök magasztalásától addig a felismerésig, hogy a szegények biztosan nem akarhatják az *ancien régime* visszatértét, hiszen nekik sohasem voltak privilégiumaik. Később persze maguk a népi felkelések teszik a dolgot egyértelművé: a szegények sokat tesznek a forradalomért, nem lehetnek egoisták, hiszen kevéske szabad idejüket is a közügyekre szánják, azaz teljes ellentétbe fordul az elitek paradigmája: a szegények természetesen erényesen viselkednek a politikában.⁷² Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a *sans-culotte* jelenség minden modern szociológiai definíciója ne ütközne igen súlyos akadályokba – inkább metaforikus, mint szociális kategóriáról van szó, s ez a kettő nemigen felel meg egymásnak. De nem is ez a lényeg, hanem az, hogy a szereplők szemében a nép társadalmi kategóriája és a *sans-culotte* metaforikus alakja megfelelt egymásnak, és mindez lehetőséget adott sokaknak, hogy magukra ismerjenek, elhelyezvén magukat a forradalom által létrehozott új társadalmi szisztémában.

Burstin olvasatában a *sans-culotte* jelenség tulajdonképpen a forradalom „nép-élcsapat” kapcsolatának speciális megjelenési formája, de az alapmintázat alig változik 1789-hez képest: az az élcsapat kerül a forradalom élére, amely hajlandó megfizetni a népi támogatás politikai és szociális árát (vagy legalábbis sikerrel képes ilyesmit elhíttetni magáról), majd

⁷² A legtisztábban, mint mindig, Robespierre szól: „...a társadalom bajai sohasem a néptől származnak, mindig csak a kormányától. A nép érdeke közérdek, a kormányon levők érdeke magánérdek [...] vegyék szemügyre azt a vitathatatlan alaptételt: a nép jó, a képviselői megvesztegethetők, a nép erényében és szuverenitásában kell keresnünk az ellenszert a kormányzat bűneivel és despotizmusával szemben.” Vagy: „...minden alkotmány, amely nem feltételezi, hogy a nép jó és a kormány megvesztegethető, tévedés” („A képviselői kormányzatról”, 1793. május 10.). Robespierre: *Textes choisis*, 142., 145–146.

megkísérli leszerelni a népi mozgalmat és „befejezni a forradalmat”, azaz konszolidálni a helyzetet és kizárni a népet a hatalom gyakorlásából. Ez lényegében a jakobinus kísérletig minden esetben kudarcot vallott, mert az élcsapat képtelen volt egyrészt megszüntetni a népi elégedetlenség okait, másrészt hatékonyan leszerelni az elégedetlenség kifejezésének intézményeit, amelyekben a népi mobilizáció testet öltött (azaz a szekciókat és a népi társaságokat).

A jakobinusok hajlandók voltak megfizetni a népi támogatás árát⁷³ – két területen is: a konkrét követelések és a retorika szintjén. Ezzel véget vetettek a republikánus nyelvezet sokszínűségének, de testet is adtak a nép nyelvének és magának a népnek (illetve ezzel ők váltak a közvélemény szemében a nép követeléseinek legautentikusabb képviselőjévé). Ám mindez nem volt egyszerűen demagógia, oportunizmus vagy retorikai manőver, hanem kormányzati stratégia is. Ennek legnagyobb mestere vitathatatlanul Robespierre volt, aki példátlanul sikeresen tudott a „nép” absztrakt, virtuális kategóriája révén mintegy preventíve határt szabni a népi mozgalom spontaneitásának: a „jó nép” és a „rossz nép” megkülönböztetése kijelölte a népi akció határait, ahol az akciók még „forradalminak” számítottak. A *sans-culotte* tulajdonképpen a „jó nép” metaforája volt ebben a narratív alakzatban, definíciója pedig nagy mértékben függött az adott politikai helyzettől, illetve a tömegek és az élcsapatok kapcsolatának specifikumaitól. Jól tudjuk, még a jakobinusok is csak középtávon voltak képesek erre a bűvészmutatványra, elsősorban (és itt Burstin a lehető legklasszikusabb érveléshez nyúl) amiatt, mert nem tudták összeegyeztetni a forradalmi kormányzat mögött álló társadalmi rétegek eltérő szociális és gazdasági érdekeit.

A *sans-culotte* invenció éppen addig működött, amíg a küzdelem elsősorban politikai jellegű volt, hiszen a nagy harc a Gironde–Hegypárt küzdelem volt a „forradalmi konszenzusról” (hegemóniáért), éppen Párizsban, ahol a politikai és a szociális harc igen bonyolultan keveredett egymással.⁷⁴ Számos szekcióban a gazdasági-szociális struktúrák és a politikai attitűdök megfeleltethetők egymásnak, máshol viszont nem ez volt a helyzet. Az említett Braesch már a századfordulón jelezte ezt, alighanem közelebb járva az igazsághoz, mint Soboul sematikus képe, melyben a radikálisok mindig az alsó középosztály, a mérsékeltek pedig kivétel nélkül a burzsoázia képviselői.⁷⁵ Ráadásul a fenti csatában a harc egyre inkább politikává vált, egyre távolabb került a párizsi nép konkrét érdekeitől, és egyre kevésbé lett világos, hogy kinek a győzelme milyen kormányzást hozna magával: biankócsekk volt, melyet a párizsi nép egyre kevésbé volt hajlandó szignózni.

A jobb megértés érdekében itt ismét történelmi kiegészítésekkel fogjuk alátámasztani Burstin gondolatait. Maga a Hegypárt teljesen máshogy értékelte a gazdasági-szociális válságot, mint a „*sans-culotte* mozgalom”. Számukra inflációs krízis volt csupán, amit az assignáták lassú kivezetésével, a *biens nationaux* (nemzeti javak: az egyház, majd az emigránsok elárverezett tulajdona) eladásának felpörgetésével le lehet törni, így maguktól leszállnak az árak, visszatér a bizalom, ezáltal megszűnik a harácsolás és a rejtegetés is. A *sans-culotte*-ok számára viszont a harácsolás és a rejtegetés az oka mindennek, azaz valamiféle összeesküvés (így a dolog szinte spontánul politizálódott): az arisztokratáké, az ellenforradalmároké vagy

⁷³ A vidékre küldött konvent-képviselő, Jeanbon Saint-André sokat idézett szavaival: „Vidéken a gazdagok gyűlölik a forradalmat, a nép pedig kenyeret akar. Mindenképpen életben kell tartani a szegényeket, ha azt akarjátok, hogy segítsenek nektek véghez vinni a forradalmat!” Idézi: (Hazan: *Une histoire de la Révolution française*, 288.

⁷⁴ Lásd erről: Pertué, Michel: *Autonomie du mouvement populaire parisien et contrôle jacobin sous la Convention girondine*, i. m.

⁷⁵ Braesch: *Essai de statistique*, 291.

egyre inkább a szabadkereskedelmet támogató Gironde-é. Innen a rövidzárlat a népi mozgalom és az élcsapat között; az előbbi azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy kitör ebből a „forradalmi konszenzusból”, és olyan felfordulást okoz, hogy nehéz lesz visszaszorítani a palackba (lényegében ez lett volna a „veszettek” programja, de nem az ultraforradalmároké, a „hébertistáké”, akik ekkor még a Hegypárt álláspontján álltak). A jakobinusoknak végül sikerült visszaszerezniük az irányítást, vagy legalábbis kanalizálni a mozgalmat: ez az egész élcsapat-nép viszonyt (így sok tekintetben a *sans-culotte* kérdést is) leginkább megvilágító két hónap, 1793 februárjának és márciusának a története.⁷⁶

A nagy jakobinus stratégia abban állt, hogy a szociális követeléseket megfogalmazó mozgalmakat politikai akciókra kell ösztönözni – ez háromszor is sikerült nekik: először 1792 novemberében és decemberében, majd 1793 márciusában, végül 1793 szeptemberében. Az első idején a hatalmas népi elégedetlenségből végül a király pere lett, a második azonban már jóval erősebb és erőszakosabb volt. Egyszerűen gyakran valóban nem volt elég kenyér Párizsban, a nép pedig már nem a vak dühöngő tömeg. A forradalmi burzsoázia négy éve használta politikai céljaira, a forradalom motorjává tette, azt mondta neki, a kenyér Versailles-ban van, a Temple-ban, a Tuilériákban – és eljött a pillanat, amikor a nép elgondolkodott: lehet, hogy a konventben van. („*Eh bien*, polgártársak, a ti oly nagyszerű párizsi képviselőitek nem kívánják, hogy a választóik egyenek” – hangzott el egy szekcióban.⁷⁷) Sohasem látott szociális aspektust kapott a harácsolókkal, a burzsoákkal, a telehasúakkal, az inkompetens adminisztrációval szembeni elégedetlenség, a nagy újdonság a népi mozgalom egyértelmű antiburzsoá karaktere volt. *Accapareur* (harácsoló) – ez a szó foglalja legjobban össze a „kereskedő arisztokrácia” (azaz a burzsoázia) elleni harcot. Igazi szociális küzdelem rémképe látszott felderengeni, amely antiparlamentáris és antiburzsoá volt, azaz a burzsoázia társadalmi dominanciája és az azt fenntartó jogi struktúra és politikai személyzet elleni támadásról volt szó. A forradalmi burzsoázia érezte is a veszélyt,⁷⁸ de egyelőre nem volt kész megfizetni a népi támogatás gazdasági-szociális árát, inkább politikai választ kívánt találni a társadalmi válságra: a Gironde ellen létrehozni a forradalmi egységet, a nép dühét a szociális helyett a politikai térre irányítani. A fosztogató, már akár a Hegypárt és a forradalmi burzsoázia ellen forduló szociális mozgalmat politikai síkra kellett téríteni, de úgy, hogy a forradalmi rendszer alapvonásai ne sérüljenek (már Jaurès is észrevételezte mindezt) – ez az 1793. márciusi népmozgalom története.

Ekkorra már egyértelművé válik a jakobinusok (és némileg a *Cordeliers*) koordináló szerepe. Erre utal az az érdekes tény is, hogy egyetlen *meneurs* (a mozgalom irányítója) sem ugyanaz februárban és márciusban. Robespierre ismét beszédet mondott a klubban, s kifejtette, hogy a „népnek” nem szabad eltévesztenie a célt: a Gironde a nagy ellenfél, az újságírók a nép legnagyobb ellenségei – rá pár napra feldőlnek a girondista lapok nyomdáit... A szociális követelésekből végül is a forradalmi törvénytörés felállítására lesz, és a népmozgalom

⁷⁶ Ezek politikai-társadalmi kontextusba helyezett leírása: Viola: *Sur le mouvement populaire parisien*, i. m.; Boursier: *L'émeute parisienne du 10 mars 1793*, i. m.

⁷⁷ Viola: *Sur le mouvement populaire parisien*, 509.

⁷⁸ Még a konvent baloldala és a jakobinusok is értetlenül és némi félelemmel figyelték a népi akciót. Robespierre el akarta hitetni (alighanem magával is): „Párizs népe képes porba sújtani a zsarnokokat, de alig támad a fűszerezésekre. Nemigen érdeklí, hogy szétzúzza a kis harácsolókat.” Idézi: Guérin: *La lutte des classes*, 78. A hébertisták lapja, a *Le Père Duchesne* is hasonlóan vélekedett: „...az oroszlan nem kapkod a legyek után, az istenit neki, cukor- és kenyérárusok ellen akarjuk megnyerni a háborút?” Guérin: *La lutte des classes*, 84. Végül a „megoldás” egyrészt az lett, hogy „aristokraták férkőztek a nép közé”, másrészt a bűnbak a „veszett” Jacques Roux lett (talán Marat-t is kímélendő, aki újságjában néhány boltosnak a boltja előtti felkötésére szólított fel).

egyidejű provokálására és féken tartására irányuló jakobinus stratégia fényes sikert hozott. A történetírás sokáig a „veszettek” szerepét hangsúlyozta a februári mozgalomban; ma már inkább úgy tűnik, hogy a dolog spontán volt, igazi autonóm *sans-culotte* akció⁷⁹ – de az események azt is megmutatták, hogy a népi mozgalom nem képes hegemoniát kivívni a forradalmi eseményekben.

Végül 1793 júniusa, a Gironde bukása hozta el a stratégia nagy sikerét, a leszámolást a Gironde-dal, de nem az ország girondista részével. Nem került sor arra a masszív tisztogatásra, amit az ultraforradalmárok akartak. Sebészeti beavatkozás történt, lényegében parlamentáris puccs, amelyben a népnek csak annyi szerep jutott, hogy (nagyon finoman szólva, a konventre irányuló ágyúkkal) „nyomást gyakoroljon”. A dolog nem volt kockázatmentes, de végül teljes sikerrel járt a nagyon ügyes kettős játék, vagyis a néppel nyomást gyakorolni a konventre, de ugyanettől a nyomástól meg is védeni. A Gironde végével azonban a tisztán politikai követelések dominanciájának is vége szakadt, Burstin szellemes találmányával a népi mozgalom üzenete a következő volt az immár hegypárti dominancia alatt álló konventnek: *pas de représentation sans taxation*, azaz a maximum elfogadása nélkül a képviselőt, a konvent legitimitása is bármikor megkérdőjelezhető (vö. „no taxation without representation”), a szociális és gazdasági követelések teljesítése (és ezek realizálásához a „terror”) a konvent, a képviselői kormányzás hatalmának elfogadásáért cserébe.

A Gironde bukása nem oldotta meg a kenyérkérdést Párizsban, a hegypárti dominanciájú konvent még nem engedett a népi követeléseknek („maximum és terror”), miközben a népi mozgalom szószólókra talált a veszettek, elsősorban Jacques Roux személyében,⁸⁰ aki egyértelműen hadat üzent a Hegypártnak is. (A konventben elmondott beszédek a képviselők joggal ijedhettek meg szavaitól: „...itt gazdagok hoznak törvényeket gazdagoknak [...] rakjatók le a Köztársaság alapjait, ne végezzétek pályafutásotokat gyalázatban”.⁸¹) Úgy tűnt, hogy a népi mozgalom újra a legradikálisabbak, az egymással is konkurenciaharcban álló „veszettek” és ultraforradalmárok oldalára áll, a Hegypárttal szemben is. Párizsban pedig a Hegypárt rémálmának a megvalósulását láthatjuk: az új alkotmány elfogadására a városba érkezett radikális vidéki küldöttek, a „veszettek”, a hébertista kommün és a *sans-culotte* szekciók

⁷⁹ Nem kevés történész elhitte a közös jakobinus-girondi korabeli propagandát arról, hogy a „veszettek” irányították az 1793. februári mozgalmat. Ez bizonyosan nem így volt. A veszettek, lényegében három ember (Jacques Roux, Jean-François Varlet és Jean-Téophile Leclerc) a spontán népmozgalom tolmácsolói voltak, talán ideológusai is – de semmiképpen sem a vezetői. Párt nem létezett, de nagyon is volt program: maximum, a harácsolók, felhalmozók megbüntetése (Roux: „...a szabadság csak fantom, az egyenlőség csak fantom, a köztársaság csak fantom, ha nélkülözés a hatalmasok karmában tartja az embereket” – idézi: Biard-Dupuy: *La Révolution française*, 211.) és mindehhez a közvetlen népszuverenitás gyakorlása (a képviselők kötelező mandátuma, visszahívhatósága, a népi részvétel intézményesítése a törvényhozásban – főleg Varlet hirdette ezt). Vö. Gilles: *Représentation et souveraineté chez les Enragés (1792–1794)*, i. m.

⁸⁰ Ha volt valahol Furet-nek igaza a Ligára hajazó népi mozgalommal kapcsolatban, akkor talán a „veszettek” voltak azok, akik valóban nem álltak távol ettől. Elsősorban éppen a volt pap, Jacques Roux az, aki valami nagyon ösít képviselt, célja az emberek olyan egyenlőségének megvalósítása, amilyen egyenlők Isten előtt; s egyszerre volt a legvérszomjasabb szónoklatok tartója („talán féltek pár csepp vértől?” – idézi Kropotkine: *La Grande Révolution*, 223.), de egyben igazi humanista ember is, ha a népről volt szó (a nők jogainak, az árvák örökbe fogadásának nagy propagátora). A veszettek a régi, tipikusan párizsi hagyomány (Étienne Marcelltől *mutatis mutandis* a párizsi kommünig tartó) örökösei voltak bizonyos tekintetben: egy pap (Roux), egy középosztálybeli (Varlet) és egy bohém (Leclerc) a népi mozgalom szószólójának szerepében.

⁸¹ Soboul: *Les sans-culottes parisiens*, 56.

szövetségét immár a konventtel szemben (vagy legalábbis azt a legszorosabb ellenőrzés alatt tartva).⁸²

Ebbe a helyzetbe robbant bele a *sans-culotte* mozgalom újabb (szeptember eleji) kvázi-felkelése, mely azzal fenyegetett, hogy a párizsi nép és a kommün lényegében ugyanazt akarja megtenni a hegyparti konventtel, amit a girondival tett – ez majdnem bizonyosan sohasem látott polgárháborúhoz (vagy talán még inkább az 1871-es párizsi kommünhöz hasonló felálláshoz) vezetett volna, hiszen e szövetséget aligha fogadta volna el az ország többsége. A szeptemberi felkelésről kevés szó esett még a szociális olvasat nagy historiográfiájában is. Mathiez a hébertisták művének tartotta – ennek éppen ellenkezője volt igaz; Soboul valódi spontán népi mozgalomnak, immár a hegyparti Konvent ellen is. Talán az inkább rémült, „hébertista” Pierre-Gaspard Chaumette írta le legjobban a helyzetet: „...ez a szegények háborúja a gazdagok ellen.”⁸³

Politikai értelemben alighanem ez volt a forradalom autonóm népi mozgalmának a csúcspontja, megfékezésére végül a megoldás kettős volt: a *sans-culotte* gazdasági-szociális követelések teljesítése (a maximum és a teljes állam átalakítása a népi erőszak becsatornázására), egyben az alkotmány felfüggesztése. Azaz a nép „győzött”, de a konvent megtartotta a legfontosabbat: a hatalmat és a tekintélyét. Kialakult a képlet, amely az 1793 decemberében létrejött forradalmi kormányzat hatalmának alapját jelentette: a kormányzat a konventet a népi mozgalom fenyegetésével tartotta sakkban, a népi nyomást pedig a konvent erejével és tekintélyével fékezte meg. A forradalmi burzsoázia nem mondott le legfontosabb vívmányáról, a képviselői kormányzásról, azaz a konvent teljhatalmáról.

Miközben 1793 szeptemberétől a programjuk tulajdonképpen megvalósult, magukat a „veszetteket” ellenfeleik leléptették a színről (helyüket ekkor veszik át az ultraforradalmárok: Hébert, Chaumette, Momoro, Rosin, Vincent és az általuk vezetett párizsi Községtanács⁸⁴), ám a „veszettek” programjának elfogadása azt jelentette, hogy a szociális kérdés vált a forradalom *par excellence* problémájává, ami tovább radikalizálta a forradalmat. Az új alkotmány elfogadása és a szeptemberi intézkedések révén a Hegypárt végleg magához kötötte a *sans-culotte* mozgalmat. Innentől kezdve a konvent képviselőire hárult az a szerep, hogy lefordítsák a nép szükségleteit és szenvedélyeit a nép nyelvére. Ez együtt járt a népi mozgalom lassú határok közé szorításával is: a jakobinusok érvényesítik a hegemoniájukat – használják a *sans-culotte* mozgalmat, de saját céljaikra használják, a „terror” államosítják és intézményesítik. Danton híres mondata, mellyel a forradalmi törvényszék megalakítása mellett érvelt: („...legyünk szörnyűségek, hogy maga a nép ne váljon azzá!”⁸⁵) lényegében ezt jelentette. A hébertista sajtó különleges bíróságokat követelt az áruhalmozók ellen (csak népi esküdtekkel); a szekciók epurációiban a radikálisok valódi osztályszempontokat kívántak érvényesíteni (immár nemcsak a volt nemesek, hanem a gazdagok ellen is), de a forradalmi kormányzat megakadályozta ezt, azaz kijelölték a határokat a terrorban és az irányított gazdaságban is.

⁸² Ezt az összefüggésrendszert Raymonde Monnier meséli el nekünk igen szuggesztíven: Monnier: „Cordeliers, sans-culottes, jacobins”, i. m.; Guilhaumou–Monnier: *Les Cordeliers et la République de 1793*, i. m.

⁸³ Soboul: *Les sans-culottes parisiens*, 122.

⁸⁴ A korábban a „veszettek” ellen a hegyparti konventet támogató „hébertisták” ekkortól követik a lehető legszorosabban a radikális népi követeléseket (népfelkelés, harácsolók megbüntetése, maximum, terror), s lesznek ők a *sans-culotte* mozgalom tolmácsolói, szószólói.

⁸⁵ Dupuy: *La République jacobine*, 101.

A másik egyértelmű „határhúzás” (és ezt már mi tesszük hozzá Burstin elméletéhez) az 1793. őszi dekrisztianizációs mozgalom idején vált explicitté: a *sans-culotte* népi kulturális forradalom bizonyos elemei (például az egalitarizmus, az erény és a *civisme* uralomra jutása) beilleszthetők voltak a hegypárti *Cité idéale* (ideális politikai társadalom) programjába, ám az a hatalmas vulkanikus kitörés, ahogy ez a mozgalom létrejött, és főleg a tartalma már kevésbé. Történészek örök vitája folyik arról, hogy mennyire volt spontán ez a vihar (Soboul és a téma egyik szakértője, Serge Bianchi szerint alapvetően az volt), vagy mennyire gerjesztették az ultraforradalmárok. Kétségtelen, hogy Hébert és Chaumette példátlan kampányt indított: „Jézus volt az első népi társaság megalakítója, a legveszettebb jakobinus Judeában [...] igazi *sans-culotte*, ki a papok kezétől vezett el.”⁸⁶ Talán Michel Vovelle-nek lehet igaza, aki nem tagadja a hébertista kampány és a helyi delegátusok szerepét (például Joseph Fouché ténykedése Nièvre-ben legendássá vált), de azt sem, hogy nagyon is volt népi támogatása a kampánynak.⁸⁷ Az Ész temploma és a vallásghalázó népi karneválok talán együttesen jellemzik a dekrisztianizáció kétarcúságát. Mindenesetre a *sans-culotte*-mozgalom – legalábbis ezen a téren – valóban autonómmá vált, és világosan kirajzolódott a különbség a „regeneráció” két koncepciója, a népi mozgalomé és a jakobinusoké között. 1793 novemberének végére olyan veszélyessé vált a helyzet, hogy alighanem a Hegypárt vezetőinek a fejében is megfordult a gondolat: lehetséges, hogy a Gironde-nak volt igaza, s a *sans-culotte*-okkal való összefogás tényleg „anarchiához” vezet?

A jakobinusok ellentámadása a számukra legbotrányosabb *sans-culotte* eszme ellen indult meg: a dekrisztianizációs kampányt Robespierre a legkeményebb szavakkal ítélte el. (Fordulatai közül a leghíresebb: „az ateizmus arisztokrata” vagy a *bonnet rouge* és a *talon rouge*-közti kapcsolatra való utalás – azaz a „rossz nép” immár akár az ellenforradalom ágense is lehet.) Danton is a konventen belüli „istentagadó maszkabálók” beszűntetésére szólított fel – végül a mozgalom el is halt, a megijedt ultraforradalmárok pedig a leggyorsabban változtattak véleményükön. Soboul (és Guérin) a forradalom nagy fordulópontját fedezi fel a dekrisztianizáció elleni jakobinus fellépésben: először fordult elő, hogy a Hegypárt a népi mozgalom ellen fordult, először lépett a forradalom egy lépést hátra – és tény: a dekrisztianizációs mozgalom felszámolása egybeesett a frimaire-i rendeletekkel,⁸⁸ azaz a „jakobinus diktatúra” kezdetével.

Azt a jól ismert történetet itt már nem meséljük el, ahogy a jakobinusok végül 1794 tavaszára felszámolják a népi mozgalmat, azaz a *sans-culotte* politikai gyakorlatot⁸⁹ – miközben

⁸⁶ Guérin: *La lutte des classes*, 239.

⁸⁷ Vö. Vovelle: *Religion et Révolution. La déchristianisation de l'An II*, i. m.

⁸⁸ Az 1793. december 4-én hozott rendeletek hozták létre végeredményében a forradalmi kormányzatot, azaz a „jakobinus diktatúrát” (tartalmukról lásd a következő lábjegyzetet).

⁸⁹ A szekciókat, a forradalmi bizottságokat, a Kommünt megtisztították a radikális elemektől; a népi társaságokat felszámolták; a forradalmi hadsereget feloszlatták; a forradalom hadseregébe visszavezették a katonai fegyelmet; a magasabb rangú eljárások választását megtiltották; a még fennálló kormány teljesen háttérbe szorult, lényegében a két bizottság végrehajtó szervévé vált; a konvent által vidékre küldött képviselők hatalmát megnyirbálták az *agents nationaux*-k (a bizottság helyi biztosai) javára, ezzel szemben a bizottság különleges küldötteinek hatalma korlátlanra vált. A bevett történeti elbeszélésekkel szemben a „jakobinus gazdasági kényszer” valójában *sans-culotte* program volt, hiszen ez utóbbi mozgalom bukásával ért véget. Mind Robespierre, mind Saint-Just „a gazdaság egészséges működéséhez való visszatérésnek” tartotta az 1793 őszi bevezetett intézkedések eltörlését: az ármaximálás erősen enyhült, az *assignátákat* újra szabadon lehetett átváltani, nem történt többé fellépés a harácsolók ellen, a külkereskedelem ismét teljesen szabaddá vált és így tovább.

a „jó nép” metaforáját nagyon is megtartják. A *sans-culotte* csak *Thermidor* (azaz a jakobinusok bukása) után válik pejoratív jelzővé, ami talán Burstin koncepciójának az erejét mutatja, ha nem is a *sans-culotte*-ok lényegi jakobinus „feltalálásáról”, de arról, hogy a két politikai jelenség szimbiózisban volt egymással – Robespierre, Saint-Just, Couthon, Billaud-Varenne, Collot d’Herbois, a Konvent vidéki hegyparti képviselői, a helyi jakobinusok a nép őszinte barátai voltak. És egyúttal persze a nép közvetlen hatalomgyakorlásának megüszítői is: az erényes nép a szemükben behelyettesítődött a nevében és érdekében hatalmat gyakorlókkal, egy diktatúrával, amely (alighanem őszintén) önmagát nem látta diktatúrának.

Nehéz volna tagadni, hogy Burstin felfogását alapvetően meghatározza Antonio Gramscinak a *Börtönfüzetek*ben kifejtett elmélete az „alávetett társadalmi osztályokról”, akik mindig *marginali della storia* voltak, „mindig a domináns csoportok iniciatíváinak engedelmeskedtek”⁹⁰ csupán. Ez utóbbiak mindig fenn tudták és tudják tartani az uralkodó konszenzust s ezzel az ellenőrzést az alávetett rétegek felett. Burstin lényegében ennek az „örök történelmi igazságnak” az egyik epizódját veszi szemügyre a *sans-culotte* jelenségben. Ennek a gramscianus olvasatnak az eredője az is, hogy Burstin számára a legkülönlegesebb pillanat, a népi mozgalom csúcspontja az, amikor ez a két szint szinte összeolvad: éppen az elit akadályozza meg, hogy a nép visszacsússzon a prepolitikai, „plebs” szintre, a politikai részvétel által az alávetett osztályok hatalomra és befolyásra tesznek szert. Vagyis nem is a népi mozgalom autonómiája az igazi kérdés; inkább arról van szó, hogy a forradalom nagy felfordulásában annak hívei képesek a politika új nyelvét használni saját követeléseik érvényesítésére, ami a *politique populaire* egészen gazdag tapasztalatát hozta magával⁹¹

A mi véleményünk szerint mindenesetre nehezen cáfolható, hogy (Soboul képével szemben, aki „a közvetlen demokráciára alapuló népi diktatúráról” mint a burzsoá/jakobinus képviseleti demokrácia egyenrangú vetélytársáról beszél) a *sans-culotte* mozgalomnak nem voltak igazi receptjei az állam felépítésére – alapvetően megmaradt a „burzsoá” hatalmi berendezkedés elméleti és gyakorlati keretei között, a forradalom alatt nem állt fenn igazi „kettős hatalom”. A népi hatalom igen ambivalens dolog volt: egyszerre volt függő és autonóm, azaz a „burzsoá” politikai cselekvés egyik alkotóeleme, de némiképpen autonóm is tőle, magában a forradalmi táborban (vagy a harmadik rendben) képezett antagonizmust. A kettős hatalom csak a felkelésekben volt tetten érhető (mint valamiféle permanens forradalom, amelyről 1793 nyarára világossá vált, hogy minden stabilizálódást lehetetlenné tesz, s a *sans-culotte* politikai gyakorlat lassan az egész politikai társadalom szétverésével fenyegetett), nem épült rá igazi politika, még kevésbé a képviseleti demokráciával egyenrangú elméleti-gyakorlati modell. Nyilvánvaló lett a *sans-culotte* mozgalom politikai gyengesége, amikor

⁹⁰ Idézi: Burstin: *L'invention du sans-culotte*, 68.

⁹¹ A forradalom *popular history*jének fontos történésze, Daniel Andress (vö. „*The French Revolution and the People*”, i. m.) komoly ellenvéleményt jelentett be: számára már maga a „*sans-culotte* mozgalom” is a spontán népi mozgalom ellenőrzésének és marginalizációjának az egyik állomása volt. Ha összevetjük a népi felkelések ismert résztvevőinek nevét és a szekciók, bizottságok, társaságok szereplőinek listáját, nem találunk átfedést, azaz a *népi mozgalmat* (vagy legalábbis annak autonómiáját) a *politikai radikálisok akadályozták meg*. Ez az elsőszámú oka annak, hogy ennek a radikális *sans-culotte* elitnek a politikai diskurzusában nyoma sincs a termelőmunka konfliktusainak, s ennek az elitnek köszönhető az is, hogy a mozgalomban az élelmézésről szólt minden (és a bérek kérdését háttérbe szorította az árak problémája). Mindez az államtól függő, kiszolgáltatott fogyasztókat csinált a „népből”. A valódi népi mozgalom elbukott – nem is elbukott, hanem azok söpörték félre, akik másról sem beszéltek, mint a népről: azaz a *sans-culotte*-ok. Lásd érdekes hozzászólását a kérdéshez: Alpaugh–Andress–Burstin–Cohen–Guicheteau–Wahnich: *Peuple et Révolution française*, 142–145.

korábbi szövetségeseivel, a forradalmi burzsoáziával került szembe: a *sans-culotte* demokrácia csak ebben a szövetségben volt életképes. A népi felkelések mindig csak „megújították”, „megtisztították” a legális hatalmat, de valójában nem állítottak vele szemben alternatívát – talán a párizsi községtanácsban,⁹² bizonyosan a Cordelier-klub elképzeléseiben⁹³ és az ún. jakobinus föderalizmusban⁹⁴ felfedezhetünk a forradalmi kormányzattal szembenálló

⁹² A híres párizsi „hébertista” (a Pache–Chaumette–Hébert trió által irányított) községtanács 1793 nyarára állt fel a választások után, s radikalizálódására jellemző, hogy még az 1792. augusztusi „felkelő kommun” 144 tagjából is 111-et leváltottak a választásokon. Ez a kommun kétségtelenül független volt a jakobinus klubtól is, de 1792 augusztusa után már nem felkelés szításának, a konventtel való szembeszegülésnek a kiemelt eszköze (maga a Cordelier-klub is inkább a népi társaságokra támaszkodik). Páratlan intézmény volt a maga nemében: 1792 augusztusa és *Thermidor* között egyszerre volt a párizsi nép fontos demokratikus intézménye, a törvényhozás befolyásolója, a felkelések szimbóluma, a forradalom radikalizálódásának talán legfontosabb eszköze, a szekciók egységének félelmetes ereje, de a jakobinusok hatalomra segítője is (és alapvetően igen jól működő önkormányzati adminisztráció, noha a tagjai többnyire teljesen tapasztalatlanok voltak). Nem utolsósorban pedig a népi erőszak fontos kanalizátoraként is jól működött (nem véletlen, hogy a *prairiali* felkelés idején, amikor a nép a kommun „tamponja” nélkül jutott a konventbe, egy képviselő feje pikán végezte...), hiszen sok tekintetben a népi mozgalom domesztikálója is volt, a szélsőségek leszerelője, a nép dühének a politikai harcokba való bekapcsolója. *Thermidor* után a kommun tagjainak háromnegyede az életével fizetett ezért a kalandért.

⁹³ A *Cordeliers*-ről már többször szoltunk. A klub alapeszméje az volt, hogy a szabadság védelme nem képzelhető el a népszuverenitás aktív gyakorlása nélkül, ami a polgárok szabad kommunikációján alapul. Azaz a cél „mindenki akaratát összeegyeztetni az általános akarattal”: a törvényhozó hatalom ellenőrzése nem közvetlen demokrácia által, de a *société délibérante* (döntéseket hozó társadalom – Louise Robert) révén, a közvélemény állandó felügyeletével, hogy a törvények megfelelnek-e a természeti jogoknak. Az állami adminisztráció így a nép állandó ellenőrzése alatt áll, de nem a nép közvetlen kormányzata révén (ami anarchiát jelentene): a népszuverenitás elvének gyakorlati megvalósulása a közvélemény uralma, amely elsősorban a népi társaságok révén manifesztálódik (melyek hangot adnak a „nép szavának”).

⁹⁴ A történészek által is csak a kilencvenes években felfedezett „jakobinus föderalizmus” lényegében a *Cordeliers* alternatív köztársaság-modellje volt, ahol a népszuverenitás – demokratikus alkotmány – természeti jogok triász megvalósulásának eszköze a föderalizmus. A modell lényegében a népi társaságok révén állandóvá tette volna a törvényhozó hatalom legszorosabb ellenőrzését: a társaságok évenkénti kongresszusa két hónappal a törvényhozás előtt ült volna össze, nyilvánvalóan meghatározva annak programját is (az 1793-as alkotmány évenkénti konvent-választást írt elő). A föderalizmus érvényesülését elősegítendő ez a kongresszus minden évben más városban ült volna össze, illetve a népi társaságok megyénként létrehozott *comité de surveillance*-i a kormány vidéki képviselői felett gyakoroltak volna állandó felügyeletet (a népi társaságok piramisának tetején pedig egy országos, hús főből álló *comité exécutif* (végrehajtó bizottság) állt volna, melyet aligha lehetett másnak tekinteni, mint lényegében alternatív kormánynak. Mint látható, itt is a népi társaságok játszottak volna közvetítő szerepet a közvetlen népuralom és a törvényhozás kizárólagos hatalma között. Egyébiránt több helyi kongresszusra is sor került (a legnagyobbra 1793 novemberében Marseillen, ahol az 1500 küldött mintegy 400 népi társaságot képviselt, a dél-keleti országrész társaságainak több mint felét), a Hegypárt elképzelhető ellenzése ellenére. Végül a mozgalmat a konvent és a forradalmi kormányzat helyi biztosai számolták fel, tiltották be – de mindez valóban alternatív modellt jelentett a Hegypárt „*centralité législativ*”-éhez (vö. Jacques Nicolas Billaud-Varenne) képest, és alapvetően más képet fest a sokáig tisztán párizsiként kezelt *Cordeliers* vidéki befolyásáról is (mindennek a képviselői vidéken a jakobinus klub tagjai voltak, innen a jelenség elnevezése). Két konferencia foglalkozott ezzel a témával, számos igen érdekes hozzászólással: *Les Fédéralismes. Réalités et représentations 1789–1874* (1994), illetve: *Existe-t-il un fédéralisme jacobin? Etudes sur la Révolution* (1986).

modellt, de ez nem *sans-culotte*modell volt, éppúgy kívül állt a népi mozgalmon, mint maga a jakobinizmus (igaz, szemben azzal, nem akarta ezt a mozgalmat felszámolni, sőt).

Mint említettük, Burstin nem tagadja, hogy a „szociális kérdés” alapvető szerepet játszott a forradalomban, a *sans-culotte* alakja a probléma kezelésének egy módja volt, a tartalmát illetően pedig egyetért a fentebb részletesen ismertetett koncepciókkal: a *sans-culotte* nyelvezet tulajdonképpen a 18. századi műhely idealizált képét mutatja, a mester-segéd (tulajdonos–munkás) egyenlőség csak ideológia volt, mítosz, morális és politikai igénybejelentés és program, ám egyúttal lehetőséget adott arra, hogy a forradalomban a munkások szabad és egyenlő polgárokként határozzák meg önmagukat, a forradalomhoz való kötődésük sajátos és példátlanul hatékony formája volt. Burstin azonban elsőként figyelt fel arra, hogy mindkét oldal (sőt, egy idő után a harmadik, az állam, a forradalmi kormányzat is) milyen virtuozitással használta ezt a patrióta *sans-culotte* nyelvezetet a munkahelyi konfliktusok során is. A munkások gyakran ezzel a nyelvezettel fordulnak a szekciójukhoz gazdasági érdekeik védelmében; a tulajdonosok a szekcióbeli *sans-culotte* hatalmukat éppúgy használják az engedetlen munkásokkal szemben (például a *certificat de civisme* kiadásának megtagadásával), mint a morális zsarolásra igencsak alkalmas patrióta nyelvezetet, miszerint a *l'amour de la patrie* (a haza szeretete) egyúttal *l'amour du travail* (a munka szeretete) is. Majd a forradalmi kormányzat ebből a zsarolásból kiindulva nyílt repressziós politikát vezet be a *Thermidort* megelőző hónapokban. A jakobinus állam még retorikájában sem igen különbözött a későbbi korszakoktól: ha a munkások engedetlenségéről volt szó, a már jakobinizált párizsi önkormányzat élén álló Claude-François Payan sztrájkolókhöz intézett szavai („panaszkodtok, hogy nincs mit ennetek, és napokig nem csináltok semmit!”⁹⁵) bármely kor bármely tulajdonosának becsületére váltak volna. A legrosszabb helyzetben a fegyvergyártás állami műhelyeinek dolgozói voltak. Egyrészt számukra volt a leghátrányosabb az 1794. július elején Párizsban is bevezetett bérmaximum (elvieken 1793 szeptemberében az árak mellett a béreket is maximalizálták, az utóbbit azonban a városban az ultraforradalmár községtanács sohasem vezette be⁹⁶), másrészt maga az állam jóval keményebb kezűbb bizonyult, mint a magántulajdonos. A patrióta himnuszokat katonás fegyelem egészítette ki, tilos volt a sztrájk, a munkahelyi agitátorokat egyenesen „gyanúsként”, azaz ellenforradalmárként bélyegezték meg, a terror idején ennek megfelelő veszélyeivel. Ezekben az állami műhelyekben aligha lehetett sokkal kellemesebb dolgozni a forradalmi kormányzat idején, mint a korabeli angol manufaktúrákban.... Számunkra komoly érv a *sans-culotte* mint „posztkorporációs társadalmi ellenőrző rendszer” leírása mellett, hogy amint vége a *sans-culotte* mozgalomnak (még a „jakobinus diktatúra” idején), azonnal újraindulnak a munkások mozgalmi, de ekkor már nem retorikai alakzatokkal néznek szembe, hanem az állami represszióval.

Ennek a „parapolitikai” forradalmi nyelvnek, mely sok tekintetben a *sans-culotte* jelenség alapját jelentette,⁹⁷ a munka világa melletti megjelenési helye természetesen a *sub-*

⁹⁵ Idézi: Guérin: *La lutte des classes*, 409.

⁹⁶ A bevezetett bértábla bizonyos szakmákban felére csökkentette a béreket: a forradalom „megfagyása” mellett ez volt a konkrét oka, hogy *Thermidor* napján a munkások nem csatlakoztak a Robespierre és hívei mellett felkelt szekciókhoz („*foutu maximum*” [átkozott maximum] morogta a párizsi munkástömeg még Robespierre kivégzési menete láttán is). Lásd: Rudé–Soboul: *Le maximum de salaires parisiens*, i. m.

⁹⁷ Louis-Sébastien Mercier, aki igen kevésbé szerette az egész *sans-culotte* virsraftot, beszélt „*logomachie sectionnaire*”-ról (szekcióbeli szócséplésről), más szerzők udvariasabban „*parodie absurde du gouvernement*”-ről (a kormányzás abszurd paródiájáról), ahol ez a parapolitikai nyelvezet (*tyrannie, despotisme, souveraineté, citoyen...*) lassan kitört a szekciók világából, és lényegében a társadalom egész életét átjárta. És innen a jelenség, amikor a szabadjára engedett szavak lassan

sistances problémája volt. Ebben az idiómában a *juste prix* vagy a *juste salaire* (az igazságos ár és bér) nem egyszerűen igazságos, megfelel a társadalmat alkotó morál alapvetéseinek (azaz annak a minimumnak, hogy a létezéshez valóban mindenkinek joga van, ami az E. P. Thompson által leírt népi *économie morale* alapvetése), hanem már ott van mögötte a patriotizmus és a *citoyenneté* is – Burstin kifejezésével ez az *économie éthico-politique* (az erkölcs és a politika által is befolyásolt gazdaság),⁹⁸ ahol a nép forradalmi elköteleződése jutalmat érdemel: így nem egyszerűen etikai, hanem politikai tekintetben is helyes az igazságos ár vagy bér, amely (legalábbis) életben tartja a forradalom oszlopát, a népet. És jól tudjuk: ez nagy adu volt a harmadik rend kezében (már 1789 októberétől, az asszonyok menetéől), de igen nehéz is volt határok közé szorítani. Másrésről ennek a fonákja is igaz: a *subsistance* kérdésével minden politikának számolnia kellett, s ez lehetőséget is adott az elitek kezébe, hogy a kenyérkérdést összekössék politikai céljaikkal, biztosítva ezáltal az utóbbiakhoz is a nép támogatását. Néha olyannyira összekeveredik a két motívum, hogy a történészek között vita folyik arról, hogy egy-egy felkelés „népi” volt vagy „politikai”. Végül a maximum oldja meg a problémát: a forradalmi kormányzat ezzel mintegy „leválasztja” a kenyérkérdést a népi spontaneitásról.

A Burstin által leírt népi politikai képzeletvilágot (*imaginaire politique populaire*) a politikai hatalom aktivizálhatja, kanalizálhatja, befolyásolhatja, akár manipulálhatja és fel is használhatja saját hatalmi céljaira – de a forradalom alatt a jelenség a másik irányban is működött: ez a képzeletvilág adott feladatokat a politikai eliteknek, akiknek a hatalomért, a konszenzus megteremtéséért és a hegemoniáért folyó küzdelmében ezeknek az igényeknek a kielégítése döntő szerepet játszott. Mindehhez alapvetően járult hozzá, hogy a forradalmi elit jó része „forradalmat akart forradalommal”, azaz 1789 után a politikai-társadalmi „lehetőségek” mezeje igencsak kitágult, a *lehetőségek* és az *aktuális* sok tekintetben egybeesett. Ez nemcsak a népi részvétel egyik leghatalmasabb motorja volt, hanem a radikális forradalmi elitek céljainak is megfelelt – példátlanul gyűlékony elegy volt mindez, melynek a forrponájában alighanem éppen a *sans-culotte* állt.

Számunkra nem kétséges, hogy a népi mozgalom és képzeletvilág sok tekintetben autonóm volt – mi sem igazolja ezt jobban, mint az, hogy a forradalom talán legfontosabb problémája ennek a féken tartása volt. A *sans-culotte*idiómában mindkét elemnek fontos szerep jutott: egyszerre volt a népi mozgalom autonómiájának eszköze, de sok tekintetben a korlátok közé szorításának is (miközben, mint láthattuk: a munka világában a szociális konfliktusok zárójelbe tételeként volt igen hatékony eszköze).

Burstin igen komplex koncepciójában ért tehát talán pillanatnyi „csúcspontjára” a *sans-culotte* kérdést tárgyaló historiográfia: a forradalmi elitek konkurenciaharcában kialakult politikai fogalomról van szó (a „jó népről”, amely harcaival a forradalom céljait segítette elő; ezeket a célokat egy idő után a hegemonisztikus helyzetbe kerülő jakobinusok határozták meg), amely ha nem is definiálható egyértelmű szociális kategóriákban, de gyökereit nagyon is a társadalmi harcokba ereszti: egyrészt a *sans-culotte* szociális követelések tartalma mégiscsak a „népi rétegek” valamiféle kontúrját vázolja fel, másrészt maga a *sans-culotte* alakja vitathatatlanul a kis műhelyek (idealizált) világát festette le. A *sans-culotte* sok tekintetben a forradalom kulcsfigurája: „felülről” az események egy szakaszában jelentette a szociális kérdés megismerését és politikai kanalizációját, „alulról” pedig a népi rétegek

elszabadulnak: a közhelyekből a radikális beszédmód elemeivé válnak, és lassan átalakítják a valóságot is. Lásd: Burstin: *La dynamique d'assemblée*, 131–132.

⁹⁸ Vö. Thompson: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*, i. m.; Burstin: *Problèmes du travail*, 668.

forradalomhoz való kötődésének sajátos formáját, mely rétegek mély aspirációkkal fordultak a politika felé a forradalom idején (és ne feledjük, ezeket az aspirációkat nem is éppen sikertelenül képviselték).

A sans-culotte és a 19. század

Az alul lévő politikai képzeletvilágának óriási erejű és hatású formája volt a *sans-culotte*: aligha lehet kérdéses, hogy sajátos politikai kultúrát hívott életre a népi rétegekben. A nagy vereség után nem épp úgy tűnt, hogy a *sans-culotte* mint politikai-társadalmi formula szép jövő előtt áll: *Thermidor* és az utána következő évek megsemmisítették a „II. évet”, azaz egyszerre a jakobinusokat és a *sans-culotte* mozgalmat. Az utóbbiak utolsó felkelése, a *germinali-prairiali* lázadások talán a forradalom (és a modern kori történelem) első igazi szociális háborúját alkották; klasszikus osztályharcok, valódi burzsoáellenes felkelések voltak, melyekben a volt jakobinusoknak már igen mérsékelt szerep jutott. A program sem egyszerűen a forradalmi kormányzat visszaállítása volt, hanem „kenyér és az 1793-as alkotmány”, azaz egalitarizmus és népi demokrácia. Először fordult elő, hogy a népi mozgalom nem a forradalmi burzsoáziával (a jakobinusokkal) „szövetségben” lépett fel; az eddig használatos foratókönyv, mely szerint a népi felkelés dönti el a burzsoázia frakcióharcait, érvényét veszítette. A nagy vereség után a nép a forradalom előtti állapotába zuhant vissza. Jól tudjuk, majd négy évtizedre volt szükség, hogy a párizsi nép visszatérjen a történelem nagyszínpadára, ahonnan csak 1871-ben távozott – talán örökre. Mindenesetre az a példátlan kollektív tapasztalat, melyet a *sans-culotte* évek jelentettek, modellt teremtett egy olyan mozgalom számára, amely 1848-ban vagy 1871-ben egy 1793-hoz hasonló helyzetben, de egy jóval erősebb és represszívebb állammal és hadsereggel találta szemben magát.

Ismerjük a forradalom példátlan politikai súlyát az egész 19. században. Nem egyszerűen hagyomány volt vagy példatár: az egész század – a párizsi kommünig – a forradalom politikai harcainak újrájátszása más eszközökkel.⁹⁹ A megszilárduló Harmadik Köztársaság éppen ezeket a harcokat kívánta lezárni egy republikánus üdvtörténetben, ahol 1789 (sőt a felvilágosodás – innen indul Voltaire vagy Rousseau állami kultusza is) végpontja a létrejövő konzervatív-liberális, republikánus parlamentáris rendszer. Ezért kezelték a forradalmat egy blokként, noha a főszereplői megítéléséről nagyon is komoly viták folytak. És éppen ezért nincs Franciaországban olyan kultusza az „alapító atyáknak”, mint Amerikában, szemben a forradalommal.

A forradalom politikai kérdései és megoldásai a 19. század társadalomtörténetét is alapvetően befolyásolták: a politikai és a szociális 1791-es radikális elválasztása tette lehetővé a patriotizmus, az ellenforradalom elleni küzdelem és a *subsistance* kérdése körül a „nép” társadalmi-politikai kategóriájának a megalkotását. Mindez a konkrét társadalmi viszonyok helyett az absztrakt *citoyenneté* uralomra jutását hozta magával,¹⁰⁰ de azt is, hogy ezzel a politika nyelve a nép nyelvén (Marx tollán: a tömeg nyelvén) vált, példátlan progresszista tradíciót indítva el ezzel. A nép egyfajta fogalma, a *citoyenneté sans-culotte* felfogása (már a forradalom alatt sem csupán a nép, hanem a „nép barátai” ajkán is) az egész 19. században döntő tényező lesz Franciaországban a politikai törésvonalakat illetően. Történt-e valaha olyan, hogy az alávetett osztályok nyelve mindenfajta közvetítés nélkül olyan dominanciához

⁹⁹ Minderről hosszan írtunk könyvünkben: Balázs: *Párizs, szabad város – 1871. A párizsi kommün*, i. m.

¹⁰⁰ Érdekes írás a kérdésről: Minard: *Le métier sans institution*, i. m.

vagy legalábbis igen fontos szerephez jutott, mint a *sans-culotte* nyelv és retorika? Még a munkásmozgalomban sem történt ilyesmi, hiszen ott nagyon is volt közvetítés.

Párizssal, a 19. század forradalmi fővárosával is hasonló a helyzet, mint a *sans-culotte*-jelenséggel. Ahogy az utóbbit igen nehézkes megmagyarázni csupán a korporációk világából, úgy a forradalmi főváros magatartásformáira sem utalt túl sok minden az *ancien régime* Párizsában. De ahogy a *sans-culotte*-ből sok tekintetben meg lehet érteni a francia 19. századot, úgy a 19. századi Párizst a forradalmi Párizsból érdemes szemügyre venni. Inkább a forradalom csinálta a forradalmi Párizst, mint fordítva – bármit állítsanak is a legendák. Az 1790-es évek eseményei alapvetően meghatározták Párizs történetét a 19. században; a forradalmi Párizs nem végpont, hanem egy új világ kezdete, mely új világ tulajdonképpen egészen a párizsi kommun leveréséig tartott. Párizs és társadalma alapvetően megőrizte legfontosabb társadalmi jellemzőit, ideértve a *sans-culotte* társadalmi bázist, politikai kultúrát és cselekvésmódokat is.

Másrésről maga a 19. századi francia munkásmozgalom is a kézműves műhelyben születik meg – nem a sötét, ördögi manufaktúrákban. Nyilvánvalóan új környezet jött létre az ipari átalakulásnak köszönhetően (az országban mindazonáltal a lehető legkevésbé sem robbanásszerűen, természetesen ez is fontos szempont), de a munkások szervezetei mindegyike tradicionális értékek, mentalitások, szervezeti hagyományok által reagáltak. A forradalom itt is alapvető törést jelent, ám a korporációk megszűntével együtt megmarad a gondolkodásmódban és az akciókban valamiféle jelentős állandóság. A 19. század utolsó harmadáig (az új iparvidékek kivételével) ott léteznek munkásszervezetek, ahol már az *ancien régime* alatt is voltak városi korporációk. Nem is az a kérdés, hogy az 1848 utáni korporatív munkásszerveződések teljesen más jelentést hordoztak-e, mint az *ancien régime*-ben (a korporációk végével a munkaeszközök tulajdonjoga tesz különbséget a két osztály között: nem mester lesz és segéd, hanem tulajdonos és bérmunkás, a köztük levő viszony csak a munkahelyre terjedt ki, a magánéletre nem). Valójában csak a forradalom utáni pár évtized elteltével kristályosodik ki a helyzet. Nem véletlen, hogy a munkások a korporációk – persze *mutatis mutandis* – felélesztésével kezdik meg a szerveződést a 19. században, a „szakma” morális közösségként való felfogásával, azaz tulajdonképpen a korporatív idióma újjáélesztésével. Ez 1830-ig alapvetően párhuzamosan zajlott a Restauráció *républicain* ellenzékének tevékenységével, hiszen nem léteztek kapcsolatok köztük: a munkás inkább *prérevolutionnaire*, ösztönös és „gyakorlati” (a munkahelyeken szerveződő), míg a republikánus ellenzék teoretikus, politikai és intellektuális. A júliusi forradalom után változik meg a munkásszerveződés nyelve és jellege: a munkásokból „nép” lesz, és *association fraternelle* (testvéresülési társaság) lép a korporációk helyére, az egyének szabad társulása, melynek célja a termelőeszközök kollektív tulajdona, ehhez pedig forradalom kell. Megtörténik tehát a korporatív idióma és a forradalmi/republikánus nyelvezet összekapcsolása már jóval teoretikusabb alapokon. 1848 és az *association* nagy jelszava ennek a fénykora: univerzalista, morális tartalom, nem egyszerűen csak osztályharc; az igazi ellenfél nem a tulajdonos, hanem inkább a rendszer, amely fenntartja a kizsákmányolást. Az *association* váltja fel az egoista világot: a munkások a forradalom nyelvén beszélnek, egy speciális osztály szempontjából, de univerzalisztikus jelleggel, a felvilágosult emberiség nevében szólnak, nem egy osztályéban; a harc célja nem valamiféle revans a tulajdonosokon, hanem egy igazságos társadalom. (Majd miután erről a forradalomról is kiderült, hogy „burzsoá” forradalom, indul meg a munkások „önelvű” szerveződése, vagy lép színre Pierre-Joseph Proudhon.)

1848-ban Párizsban minden elemében hasonló volt a helyzet, mint 1793-ban: a társadalom szövete nem sokat változott (azaz domináns maradt a kisműhelyek-kisboltok rendszere), a forradalmi körülmények fennálltak, a fő kérdés a kenyér volt, azaz a nép egy része

éhezett. És mégis: senki nem ármaximumot követelt, hanem a bérek emelését, a jelszó az *association* volt, a *tarif* (a munkabér), a munka megszervezése. Mi lehetett mindennek az oka? Alighanem az, hogy 1848 júniusában, a munkásfelkelés idején a februárban még oly élő *sans-culotte* nép hirtelen elemeire esett szét: megjelentek mögötte a munkások és a tulajdonosok – mindennek az eredménye pedig a nagy vérengzés lett. Ahogy Ernest Renan írta: „...a fűszerekek megöltek mindenkit, akit a boltjuk ellenségének gondoltak.”¹⁰¹ Széles ív rajzolódik ki a nagy forradalomtól 1848 februárján át a párizsi kommünig, a párizsi *sans-culotte* forradalmak kora: az ív végpontja vagy inkább már amalgámja a valódi osztályalapú munkásmozgalommal a párizsi kommün.

Ebben az értelemben a forradalom nagy tette, a két szféra (a gazdaság és a politika) drasztikus elválasztása nemcsak megszülte a *sans-culotte* mozgalmat, hanem sok tekintetben igen különlegessé tette a francia 19. századot is. A „forradalmi burzsoáziával” való szövetség bevezette a népet a politika világába, és sohasem látott hatalmat és befolyást adott a nép kezébe – a *sans-culotte* idioma ebben alapvető szerepet játszott.

Sok tekintetben ez maradt az egész 19. századi Franciaország alapvető politikai-társadalmi képlete; amikor a nép kitört ebből a „forradalmi konszenzusból”, igen komoly felfordulásokat okozott. Lényegében ez volt a „veszettek”, később az „egyenlők” programja, vagy 1848 júniusa és a párizsi kommün. Ezekből a kitörésekből indult útjára a két nagy baloldali tradíció is: a népi felkelés spontaneitásában hívőké (ennek a *sans-culotte* csúcs- és végpontja mindenképpen a párizsi kommün, amikor maga a népi mozgalom került hatalomra, ez a forradalom alatt sohasem történt meg); másik oldalról pedig az élcsapat-tradíciójáé, melyet természetesen Gracchus Babeuf reprezentál. Ez utóbbi tradíció hagyományozódik át Philippe Buonarroti híres könyve révén (egyébiránt jakobinus elemekkel keveredve, maga a szerző is Robespierre lelkes híve lévén) elsősorban a blanquizmusba, majd a kommunista mozgalomba (mint köztudott, leginkább éppen a bolsevizmusba).

Jól tudjuk, a forradalom valósággal dominálta a 19. századi politika alapvető tartalmát (harc az *ancien régime* ellen), de politikai nyelvét („a szabadság–egyenlőség–testvériségtől” a legkülönbözőbb országok jakobinusaiig) és szimbolikáját is (gondoljunk a trikolór diadalútjára a legtöbb európai nemzet zászlójában). Az *ancien régime* elleni küzdelem és a társadalmi változásokat kitűző forradalmak a forradalom nyelven beszéltek, a 19. század második felében kialakult munkásmozgalom is szinte természetesen használta ezt a nyelvezetet. 1848-tól kezdve a fő kérdés abban állott, hogyan lehetne végigvinni a polgári forradalmat, de túl is lépni rajta. Majd a párizsi kommün kötötte véglegesen a politikai forradalom egy formájához, a felkeléshez, a francia mintájú forradalomhoz a proletár tartalmat – egy évszázadra szólóan.

A francia helyzet specifikuma az a paradoxon, hogy a munkásosztály Franciaországban a forradalmak révén már a 19. század közepére integrálódott politikai tekintetben (még a polgárháborús párizsi kommünnek is az egyik cementje az volt, hogy a francia munkásnak igenis „volt hazája”), azonban mint a nép tagja, nem mint munkás. A francia népi rétegek az itt valóban létező forradalmi burzsoáziával szövetségben vívták meg forradalmaikat (három ízben is 1789 és 1848 között), ami mélyreható következményekkel járt: kétségkívül a kontinensen sokáig példátlan politikai hatalmat adott a „termelő rétegek” kezébe (például a német proletariátus valódi politikai integrációja lényegében csak 1945 után történt meg), de a *nép tagja csak mint citoyen volt minden, s ennek ára éppen az volt, hogy mint termelő semmi legyen*.

¹⁰¹ Ernest Renan levele Henriette Renannak, 1848. július 16. Idézi: Bensaïd: *Politiques de Marx*, 51.

Franciaországban nem kellett hozzá a szociáldemokrácia (azaz munkáspárt), hogy a szubaltern népességet, ezt a társadalomban alávetett csoportot beemeljék a társadalomba, politikai, hatalmi és kulturális tényezővé tegyék. A népet 1789, 1793, 1830 és 1848 tette azzá, s ehhez nem pártra, hanem munkásszervezetre volt szükség.

Azt a történetet már nem tárgyaljuk itt részletesen, hogy a párt és a szakszervezet, a politika és a gazdasági harc banális szembeállításából hogyan lett két világkép összeütközése: az államelvű, autoritárius és az államellenes, libertárius szocializmusé (és a hagyományok erejét jól mutatja, hogy sokan ebben a harcban jakobinus/*sans-culotte* összecsapást láttak, főleg, hogy a korabeli francia „ortodox marxisták” inkább voltak jakobinusok, mint szocialisták – mint köztudott, Marxnak a lehető leglesújtóbb véleménye volt róluk). A mi témánk szempontjából annyi érdekes ebből, hogy míg a párt ideológiailag-kulturálisan is „proletarizálni” akarta a francia szocializmust, a szakszervezet számára a munkásautonómia kulturális autonómiát is jelentett, és ebben a kultúrában még hangsúlyos szerepet játszottak az inkább népi, *populaire*, mint *prolétaire* elemek. A századforduló egyik főszereplője, Émile Pouget híres lapja, a *Le Père peinard* párizsi argóban szórta a *populo* átkait a burzsoáziára – igen távol volt ez a korabeli *Die Neue Zeit*től vagy akár *Népszavától*, de igen közel Hébert klaszszikus *Le Père Duchesne*-jéhez vagy a párizsi kommün nagy lapjához, az ennek mintájára létrejött *Le Père Duchêne*-hez.

Mindenesetre látható, hogy a *sans-culotte* paradigma a párizsi kommünig bizonyosan, de egyes elemeiben egészen a 19. század végéig komoly befolyással bírt a francia politika alakulására. Ez arra is felhívhatja a figyelmünket, hogy maga a forradalom is éppen azért hagyott ilyen hihetetlenül erős örökséget hátra, mert *nem* egyszerűen burzsoá/polgári forradalom volt. A népi rétegek részvétele a forradalom megkülönböztető jegye, a lehető legszélesebb alapokon nyugvó *sans-culotte* demokrácia pedig a demokrácia igen kifejlett formáját jelentette – még ha ez nem feltétlenül állt összhangban embrionális gyakorlati állapotával. Mindkettőből nehezen felejtethető történeti precedens, modell és példatár lett, hiszen a *sans-culotte* alig tagadhatóan egy példátlan kollektív kaland kifejeződési formája volt. Ahogy a híres „*La Carmagnole*” tartja: „*Oui nous nous souviendrons toujours / Des sans-culottes des faubourgs, A leur santé buvons / Vive ces francs lurons!*”¹⁰²

BIBLIOGRÁFIA

Nyomtatott források

Lator László (szerk.): *Ça ira, a francia forradalom dalai, 1789-1795*. Budapest: Európa, 1960.

Robespierre, Maximilien: *Textes choisis*. Paris: Editions sociales, 1973.

Roche, Daniel: *Journal de ma vie: compagnon vitrier du XVIIIe siècle*. Jacques-Louis Ménétra. Paris: Albin Michel, 1998.

Szakirodalom

Ado, Anatoli: *Paysans en Révolution. Terre, pouvoir et jacquerie (1789-1794)*. Paris: Société des études robespierristes, 1996. <https://doi.org/10.14375/NP.9782369438090>

¹⁰² Az általunk elért, a forradalom dalairól szóló kötetben (Lator: *Ça ira, a francia forradalom dalai*, 86–88.) a *Carmagnole* fordításánál („A királyhűekről szóló forradalmi körtánc”) nem szerepel ez az utolsó versszak, így saját fordításunkban közöljük: „Igen, mindig emlékezni fogunk/a külvárosok *sans-culotte*-jaira/Igyunk az egészségükre/Éljenek ezek a merész fickók!”

- Alpaugh, Micah – Andress, David – Burstin, Haïm – Cohen, Déborah – Guicheteau, Samuel – Wahnich, Sophie: *Peuple et Révolution française*. Annales historiques de la Révolution française, t. 402. (2020) No. 2. 131–158.
- Andress, Daniel: *The French Revolution and the People*, London: Hambledon, 2004.
- Andrews, Richard Mowery: *Social Structures, Political Elites and Ideology in Revolutionary Paris, 1792–1794: A Critical Evaluation of Albert Soboul's "Les sans-culottes parisiens en l'an II"*. Journal of Social History, vol. 19. (1985) No. 1. 71–112. <https://doi.org/10.1353/jsh/19.1.71>
- Arendt, Hannah: *On Revolution*. London: Faber & Faber, 1963.
- Augustin Cochlin: *La Machine révolutionnaire*. Paris: Tallandier, 2018.
- Balázs Gábor: „A nép jó, a képviselői megvesztegethetőek”. Az 1793-as francia alkotmányról. Világtörténet, 44. évf. (2022) No. 4. 539–585.
- Balázs Gábor: *Párizs, szabad város – 1871. A párizsi kommun*. Budapest: Napvilág, 2020.
- Bensaïd, Daniel: *Politiques de Marx*. In: Marx, Karl – Engels, Friedrich: *Inventer l'inconnu. Textes et correspondances autour de la Commune*. Paris: La Fabrique éditions, 15–107.
- Biard, Michel – Dupuy, Pascal: *La Révolution française. Dynamique et ruptures (1787–1804)*. Malakoff: Armand Colin, 2020. <https://doi.org/10.3917/arco.biard.2020.01>
- Biard, Michel: *Parlez-vous sans-culotte? Dictionnaire du Père Duchesne (1790–1794)*. Paris: Points, 2009. <https://doi.org/10.3917/talla.biard.2009.01>
- Bouloiseau, Marc: *La République jacobine 10 août 1792 – 9 thermidor an II*. Paris: Éditions du Seuil, 1972.
- Bourderon, Roger (dir.): *L'An I ou l'apprentissage de la démocratie*. Saint-Denis: Éditions PSD, 1995.
- Boursier, Anne-Marie: *L'émeute parisienne du 10 mars 1793*. Annales historiques de la Révolution française, t. 208. (1972) No. 3. 204–230. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1972.4642>
- Braesch, Frédéric: *Essai de statistique de la population ouvrière de Paris vers 1791*. Révolution française, t. 5. (1912) No. 3. 289–322.
- Burstin, Haïm: *Entre social et politique: réflexions à partir du cas parisien*. In: Bertrand, Jean-Paul – Brunel, Françoise – Duprat, Catherine (dir.): *Mélanges Michel Vovelle sur la Révolution: approches plurielles*. Paris: Société des études robespierristes. 1997. 474–495.
- Burstin, Haïm: *L'invention du sans-culotte. Regard sur le Paris révolutionnaire*. Paris: Odile Jacob, 2005. <https://doi.org/10.3917/oj.burst.2005.01>
- Burstin, Haïm: *La dynamique d'assemblée: de l'expérience de la démocratie à la démocratie abusive*. In: Vovelle, Michel (dir.): *Paris et la Révolution*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1989. 123–133. <https://doi.org/10.4000/books.psrbonne.66959>
- Burstin, Haïm: *Problèmes du travail à Paris sous la Révolution*. Revue d'Histoire Moderne & Contemporaine, vol. 44. (1997) No. 4. 650–682. <https://doi.org/10.3406/rhmc.1997.1891>
- Burstin, Haïm: *Révolutionnaires. Pour une anthropologie politique de la Révolution française*. Paris: Vendémiaire, 2013.
- Burstin, Haïm: *Une révolution à l'œuvre. Le faubourg Saint-Marcel (1789–1794)*. Seyssel: Champ Vallon, 2005.
- Chaunu, Pierre – Foisil, Madeleine – Noirfontaine, Françoise de: *Le basculement religieux à Paris au XVIIIe siècle*. Paris: Fayard, 1998.
- Cobb, Richard: *La protestation populaire en France (1789–1820)*. Paris: Calmann-Lévy, 1975.
- Cobb, Richard: *Les armées révolutionnaires. Instrument de la Terreur dans les départements: avril 1793 – Floréal an II*. Paris: Mouton & Co, 1961–1963. <https://doi.org/10.1515/9783112313459>
- Cobb, Richard: *Note sur la répression contre le personnel sans-culotte de 1795 à 1801*. Annales historiques de la Révolution française, t. 134. (1954) No. 1. 23–49.
- Comninel, George C.: *Rethinking the French Revolution, Marxism and the Revisionist Challenge*. London: Verso, 1987.
- Cousin, Bernard (dir.): *Les Fédéralismes. Réalités et représentations 1789–1874*. Aix-en-Provence: Publications de l'Université de Provence, 1994.

- Diderot, Denis: *Art, Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*. Tome premier, A-Azme / par une société de gens de lettres ; mis en ordre et publié par M. [Denis] Diderot, ...et quant à la partie mathématique, par M. [Jean Le Rond] d'Alembert, XIII.
- Ducoudray, Emile – Monnier, Raymonde – Roche, Daniel – Daniel-Laclau, Alexandra: *Atlas de la Révolution française*. Tome 11. Paris. Paris: Éditions de l'EHESS, 2000.
- Dupuy, Catherine: *L'électorat de la section de Gravilliers 1791–1792*. In: Vovelle, Michel (dir.): Paris et la Révolution. Paris: Publications de la Sorbonne, 1989. 97–103.
<https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.66914>
- Dupuy, Roger: *La République jacobine – terreur, guerre et gouvernement révolutionnaire 1792–1794*. Paris: Éditions du Seuil, 2005.
- Furet, François – Ozouf, Mona (dir.): *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Paris: Flammarion, 1988.
- Gauthier, Florence: *Triomphe et mort du droit naturel en Révolution: 1789, 1795, 1802*. Paris: PUF, 1992.
- Genty, Maurice: *Les élections parisiennes de 1789 à 1792. Etude socio-professionnelle des élus locaux*. In: Vovelle, Michel (dir.): Paris et la Révolution, Paris: Publications de la Sorbonne, 1989. 59–70.
<https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.66884>
- Genty, Maurice: *Paris 1789–1795. L'apprentissage de la citoyenneté*. Paris: Messidor, 1987.
- Gilles, David: *Représentation et souveraineté chez les Enragés (1792–1794)*. «Pour tout être qui raisonne, gouvernement et révolution sont incompatibles». In: Le concept de représentation dans la pensée politique. Aix-en-Provence: Presses universitaires d'Aix-Marseille, 2003. 253–286.
<https://doi.org/10.4000/books.puam.172>
- Gourden, Jean-Michel: *Gens de métier et sans-culottes: les artisans dans la Révolution*. Paris: Editions Créaphis, 1988.
- Guérin, Daniel: *La Lutte des classes pendant la Première République, 1793–1797*. Paris: Gallimard, 1968.
- Guilhaumou, Jacques – Monnier, Raymonde: *Les Cordeliers et la République de 1793*. In: Vovelle, Michel (dir.): Révolution et République. L'exception française. Paris: Éditions Kimé, 1994. 200–213.
- Guizot, François: *Considérations sur les principaux événements de la Révolution française*. Paris: Garnier, 2009.
- Hazan, Eric: *Une histoire de la Révolution française*. Paris: La Fabrique éditions, 2012.
- Hincker, François: *La Révolution française et l'économie*, Paris: Nathan, 1989.
- Hobsbawm, Eric J.: *Aux armes, historiens: deux siècles d'histoire de la Révolution française*. Paris: La Découverte, 2007.
- Jaurès, Jean: *Histoire socialiste de la Révolution française*. Paris: Ed. Sociales, 1968.
- Jessenne, Jean-Pierre (dir.): *Vers un ordre bourgeois? Révolution française et changement social*. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2007. <https://doi.org/10.4000/books.pur.6384>
- Jones, Colin: *La vie parisienne des Conventionnels en 1793*. In: Bastien, Pascal – Macdonald, Simon (dir.): Paris et ses peuples au XVIIIème siècle. Paris: Éditions de la Sorbonne, 2020. 75–88.
<https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.104802>
- Kaplan, Steven: *La fin des corporations*. Paris: Fayard, 2001.
- Kaplan, Steven: *Réflexions sur la police du monde du travail, 1700–1815*. Revue Historique, vol. 529. (1979) No. 4. 17–77.
- Kropotkine, Pierre: *La Grande Révolution, 1789–1793*. Neuilly-sur-Seine: Atlande, 2019.
- Labrousse, Ernest: *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Révolution*. Paris: Presses universitaires de France, 1990.
- Lamartine, Alphonse de: *A girondiaik története*. Budapest: Pfeifer, 1864
- Le Bon, Gustave: *La Révolution française et la psychologie des révolutions*. Coulommiers: Détera, 2019.
- Lefebvre, Georges: *La Grande Peur de 1789*. Paris: A. Colin, 2014.
- Lefebvre, Georges: *Quatre-vingt-neuf*, Paris: Ed. Sociales, 2023

- Liris, Elisabeth: *Paris Pavoisé. Quand Paris apprend la démocratie dans les districts, avril 1789–juillet 1790*. In: Gauvard, Claude – Robert, Jean-Louis (dir.): *Être parisien*. Paris: Publications de la Sorbonne, 2004. 293–305. <https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.1439>
- Ludassy Mária: *Négy arckép*, Budapest: Szépirodalmi, 1989.
- Mathiez, Albert: *La vie chère et le mouvement social sous la Terreur*. Paris: Payot, 1927.
- Mathiez, Albert: *Le Club des Cordeliers pendant la crise de Varennes et le massacre du Champ de Mars*. Paris: H. Champion, 1910.
- Mignet, François-Auguste: *Histoire de la Révolution française*. Paris: Classiques Garnier, 1998–2001.
- Minard, Philippe: *Identité corporative et dignité ouvrière: le cas des typographes parisiens, 1789–1791*. In: Vovelle, Michel (dir.): *Paris et la Révolution*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1989. 23–33. <https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.66854>
- Minard, Philippe: *Le métier sans institution: les lois d'Allarde-Le Chapelier de 1791 et leur impact au début du XIXe siècle*. In: Kaplan, Steven – Minard, Philippe (éd.): *La France, malade du corporatisme? XVIIIe–XXe siècles*. Paris: Belin, 2004. 81–96.
- Monnier, Raymonde: „Cordeliers, sans-culottes, jacobins”. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 300. (1995) No. 3. 249–260. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1995.1786>
- Monnier, Raymonde: *De l'an III à l'an IX, les derniers sans-culottes. Résistance et répression à Paris sous le Directoire et au début du Consulat*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 257. (1984) No. 4. 386–406. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1984.4348>
- Monnier, Raymonde: *L'espace public démocratique: essai sur l'opinion à Paris, de la Révolution au Directoire*. Paris: Kimé, 1994. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1994.3404>
- Monnier, Raymonde: *Le Faubourg Saint-Antoine (1789–1815)*. Paris: Société des études robespierristes, 1981. <https://doi.org/10.14375/NP.9782908327281>
- Pertué, Michel: *Autonomie du mouvement populaire parisien et contrôle jacobin sous la Convention girondine*. In: Nicolas, Jean (dir.): *Mouvements populaires et conscience sociale: XVIe–XIXe siècles*. Paris: Maloine, 1985. 529–545.
- Quinet, Edgar: *La Révolution*. Paris: Belin, 1987.
- Roche, Daniel: *La culture des apparences. Une histoire de vêtement XVIIe–XVIIIe siècle*. Paris: Fayard, 1998.
- Rudé, George – Soboul, Albert: *Le maximum de salaires parisiens*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 127. (1952) No. 1. 1–22.
- Rudé, George: *La composition sociale des insurrections parisiennes*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 127. (1952) No. 4. 256–288.
- Rudé, George: *La foule dans la Révolution française*. Paris: F. Maspero, 1982.
- Rudé, George: *La population ouvrière parisienne de 1789 à 1791*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 187. (1967) No. 1. 15–33. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1967.3878>
- Sewell, William: *Gens de métier et révolutions. Le langage du travail de l'Ancien Régime à 1848*. Paris: Aubier-Montaigne, 1983.
- Soboul, Albert (dir.): *Dictionnaire historique de la Révolution française*. Paris: PUF, 1989.
- Soboul, Albert: *Démocratie représentative ou démocratie directe. L'exemple de la démocratie populaire en l'an II*. *Raisons présentes*, t. 49. (1979) No. 1. 15–31. <https://doi.org/10.3406/raipr.1979.1971>
- Soboul, Albert: *Les sans-culottes parisiens en l'an II. Mouvement populaire et gouvernement révolutionnaire (1793–1794)*. Paris: Éditions du Seuil, 1968.
- Soboul, Albert: *Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban 1793–1794*. Budapest: Kosuth, 1983.
- Soboul, Albert: *Problèmes du travail en l'an II*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 144. (1956) No. 3. 18–37.
- Sonenscher, Michael: *Artisans, sans-culottes and the French Revolution*. In: Forrest, Alan – Jones, Peter (eds.): *Reshaping France. Town, Country and Region during French Revolution*. Manchester: Manchester University Press, 1991. 105–121.

- Sonenscher, Michael: *Sans-Culottes: An Eighteenth-Century Emblem in the French Revolution*. New Jersey: Princeton University Press, 2008. <https://doi.org/10.2307/j.ctt227274m>
- Sonenscher, Michael: *The Sans-culottes of the Year II: Rethinking the Language of Labour in Revolutionary France*, *Social History*, vol. 9 (1984) No. 3. 301–328. <https://doi.org/10.1080/03071028408567599>
- Taine, Hyppolite: *Les origines de la France contemporaine 2. La Révolution. Le gouvernement révolutionnaire. Le régime moderne*. Paris: R. Laffont, 1986.
- Thiers, Adolphe: *Histoire de la Révolution française*. Paris: Classiques Garnier, 1998–2001.
- Thompson, Edward P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. *Past & Present*, vol. 50. (1971). No. 1. 76–136. <https://doi.org/10.1093/past/50.1.76>
- Tønnesson, Kåre D.: *La défaite des sans-culottes*. Oslo: Presses universitaires d'Oslo, 1989.
- Viola, Paolo: *Sur le mouvement populaire parisien de février-mars 1793*. *Annales historiques de la Révolution française*, t. 214. (1973) No. 4. 503–518. <https://doi.org/10.3406/ahrf.1973.4145>
- Vovelle, Michel: *La découverte de la politique. Géopolitique de la Révolution française*. Paris: Éditions La Découverte, 1992.
- Vovelle, Michel: *La mentalité révolutionnaire. Société et mentalités sous la Révolution française*. Paris: Éditions sociales, 1985.
- Vovelle, Michel: *Le peuple de Paris en révolution*. In: Robert, Jean-Louis – Tartakowsky, Danielle (dir.): *Paris le peuple. XVIIIe–XXe siècle*, Paris: Publications de la Sorbonne, 2009. 113–129. <https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.1275>
- Vovelle, Michel: *Religion et Révolution. La déchristianisation de l'An II*. Paris: Hachette, 1976.